

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

ISSN 2413-7154 (Print)
ISSN 2413-7553 (Online)

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

**Випуск 91
2024**

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у 1966 р.

ВИПУСК 91

Київ-2024

TARAS SHEVCHENKO
NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

**EKONOMICHNA TA
SOTSIALNA GEOGRAFIYA**

SCIENTIFIC JOURNAL

Since 1966

VOLUME 91

Kyiv-2024

ББК 65.04

- Науковий збірник під назвою «Економічна географія» заснований у січні 1966 р.
- Зареєстрований Міністерством юстиції України 22 жовтня 2009 р. (наказ № 1924/15)
- Постановою Президії ВАК України № 1-01/10 від 13 грудня 2000 р. включений до Переліку фахових періодичних наукових видань за спеціальностями «Географічні науки».
- Поновлено у Переліку фахових видань Атестаційною колегією МОН України, наказ МОН України № 515 від 16 травня 2016 р.
- Включено до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії «Б», наказ МОН України № 1643 від 28 грудня 2019 р.
- Видавець: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Економічна та соціальна географія / [Ред. кол.: К.В.Мезенцев (гол. ред.), О.М. Гнатюк (відп. ред.) та ін.]. 2024. Вип. 91. 75 с.

Науковий журнал “Економічна та соціальна географія” висвітлює актуальні питання теорії, методології й методики суспільної географії, а також прикладні здобутки у цій галузі. Журнал вміщує також інформацію про видатних учених та педагогів, історичні пам’ятні дати, огляди та рецензії, хроніку подій. Місія журналу: сприяння поширенню географічних знань та географічного мислення, створення платформи для обміну знаннями, результатами досліджень, теоріями та поглядами серед науковців-географів.

Редакційна колегія:

Головний редактор: Мезенцев К.В., д. геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Відповідальний редактор: Гнатюк О.М., к. геогр. наук; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Члени редакційної колегії:

Арслан М., д. геогр. наук, проф; *Казахський національний університет імені аль-Фарабі, Алмати, Казахстан*

Бартошевич Б., д. геогр. наук, проф; *Лодзький університет, Польща*

Бурнейка Д., д. геогр. наук; проф.; *Вільнюський університет, Литовський центр соціальних досліджень, Інститут суспільної географії та демографії, м. Вільнюс, Литва*

Запотоцький С.П., д. геогр. наук, проф.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Камінська В., д. геогр. наук; *Університет Яна Кохановського, м. Кельце, Польща*

Карачоні Д., д. геогр. наук; *Угорська академія наук, м. Будапешт, Угорщина*

Кріс’яне З., д. геогр. наук, проф.; *Латвійський університет, м. Рига, Латвія*

Мельничук А.Л., к. геогр. наук, доц.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Провотар Н.І., к. геогр. наук, доц.; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Адреса редакційної колегії: м. Київ, МСП-680, проспект Академіка Глушкова, 2, Київський національний факультет імені Тараса Шевченка, географічний факультет, кафедра економічної та соціальної географії.

Тел. (044) 521-32-24, (044) 521-35-79; e-mail: editor@bulletin-esgeograph.org.ua

Офіційний веб-сайт: <http://bulletin-esgeograph.org.ua>

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024

Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya: K. Mezentsev, O. Gnatiuk, et al. (Eds.), 2024, Vol. 91, 75 p.

Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya (Economic and Social Geography) is an academic journal published since 1966 that focuses on current issues of both theoretical and empirical aspects of human geography. In particular, Journal's scope covers economic, social and cultural geography, behaviour and perceptual geography, regional science and policy, spatial planning, geo-demographics and labour market developments, environmental issues, modern spatial transformations. The Journal also published scientific reviews, as well as the reports about outstanding scientists and educators, important historical dates and events.

Publisher: Taras Shevchenko National University of Kyiv

Editorial Board:

Editor-in-Chief: Kostyantyn MEZENTSEV, *Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

Executive Editor: Oleksiy GNATIUK, *Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

Editors:

Mehmet ARSLAN, *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

Bartosz BARTOSIEWICZ, *University of Łódź, Poland*

Donatas BURNEIKA, *Institute of Human Geography and Demography, Vilnius University, Lithuania*

Wioletta KAMIŃSKA, *Institute of Geography, Jan Kochanowski University in Kielce, Poland*

Dávid KARÁCSONYI, *Geographical Institute, RCAES, Hungarian Academy of Science, Budapest, Hungary*

Zaiga KRISJANE, *University of Latvia, Riga, Latvia*

Anatoliy MELNYCHUK, *Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

Nataliia PROVOTAR, *Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

Sergii ZAPOTOTSKYI, *Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

Editorial Board Address: Kyiv, MSP-680, Prospekt Akademika Hlushkova 2a, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of Geography, Department of Economic and Social Geography.

E-mail: editor@bulletin-esgeograph.org.ua

Official website: <http://bulletin-esgeograph.org.ua>

© Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2024

КИТАЙСЬКА КОНЦЕПЦІЯ БАГАТОПОЛЯРНОГО СВІТУ ТА ЇЇ ЗАГРОЗИ ДЛЯ УКРАЇНИ**¹Валентин СТАФІЙЧУК, ²Володимир МАТВІЄНКО, ³Наталія МАТВІЄНКО***Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна**¹valikosta@ukr.net, ²ozero11@knu.ua, ³rika11@ukr.net***Анотація:**

На відміну від домінуючого серед українських науковців позитивного погляду на роль і місце Китаю у сучасному світі та україно-китайське співробітництво, у статті окреслені загрози від «мирного піднесення КНР» та необґрунтованого захоплення розвитком відносин з ним. Офіційний курс і риторика китайських лідерів протягом десятиліть залишаються практично незмінними, проте реальні кроки вказують на зовсім інше наповнення зовнішньої політики на сучасному етапі. За розмовами про «спільну долю людства» і багатополарний світ прослідковуються активні дії Китаю, спрямовані на зміну наявних правил світоустрою на свою користь. Китай дуже активно формує власну зону впливу на основі кооптації, примушування та приховування і використовує для цього увесь арсенал узалежнення.

Подальша тісна співпраця з КНР суперечить цивілізаційним орієнтирам нашої держави щодо розвитку демократії; взаємовигідних стосунків з ЄС, НАТО, США, Великою Британією; дотримання прав людини. У стосунках з Китаєм також криється небезпека деіндустріалізації, сировинної спеціалізації, технологічного та кібернетичного шпигунства, корупційних схем тощо. Беручи до уваги довгострокові національні інтереси України та реальні кроки Китаю на міжнародній арені, ми не можемо бути в ранзі стратегічних партнерів, проте можемо розвивати стосунки відповідно до національних інтересів України та з урахуванням численних китайських загроз.

Ключові слова: Китай, Україна, китайська загроза, багатополарний світ, міжнародні відносини.

THE CHINESE CONCEPT OF A MULTIPOLAR WORLD AND ITS THREATS TO UKRAINE**¹Valentyn STAFIICHUK, ²Volodymyr MATVIIENKO, ³Nataliia MATVIIENKO***Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine**¹valikosta@ukr.net, ²ozero11@knu.ua, ³rika11@ukr.net***Abstract:**

In contrast to the positive view of the role and place of China in the modern world and Ukrainian-Chinese cooperation, which is dominant among Ukrainian scientists, the article outlines the threats from the “peaceful rise of the PRC” and unjustified enthusiasm for the development of relations with it. Chinese leaders’ official course and rhetoric have remained practically unchanged for decades, but real steps indicate a completely different content of foreign policy at the current stage. Talks about the “common destiny of mankind” and a multipolar world are followed by China’s active actions aimed at changing the existing rules of the world system in its favor. China is very active in forming its own sphere of influence based on co-optation, coercion, and cover-up. Currently, it is using its entire economic and political arsenal to make the countries of the Global South dependent, especially the participants of the “Belt and Road” initiative. In the South China Sea, it is already using the “Strategy of Three Wars” to dislodge its opponents.

The real content of Ukrainian-Chinese interaction, China’s position regarding the Russian war against Ukraine, and its actual support of the aggressor no longer correspond to the status of a strategic partnership. Further close cooperation with the People’s Republic of China contradicts the civilizational guidelines of our state regarding the development of democracy; mutually beneficial relations with the EU, NATO, the USA, and other partners that supported Ukraine in the war with Russia; observance of human rights. In relations with China, there is also the danger of deindustrialization, transformation into a commodity appendage, technological and cyber espionage, debt traps, corruption schemes, persecution of opponents of the Chinese government, etc. Considering the long-term national interests of democratic Ukraine and authoritarian China, we cannot be in the rank of strategic partners, but we can develop relations in accordance with the national interests of Ukraine and taking into account the numerous Chinese threats we mentioned.

Key words: China, Ukraine, Chinese threat, multipolar world, international relations.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2024.91.6-18>

UDC: 327.8(510+477)/911.3:32

Вступ. «Спільна декларація про встановлення та розвиток відносин стратегічного партнерства між Україною та КНР» (2011), «Спільна декларація України і Китайської Народної Республіки про подальше поглиблення відносин стратегічного партнерства» (2013), «Стратегія національної безпеки України» (2020) та «Стратегія зовнішньополітичної діяльності України» (2021) подають відносини України і Китаю як відносини стратегічного партнерства. Дійсно, нині Китай є однією з найвпливовіших у політичному та найпотужніших в економічному, технологічному, військовому тощо відношеннях держав у світі й активно формує довкола себе світовий полюс, який позиціонує як альтернативу демократичному Заходу. Він також є найбільшим партнером України на ринку товарів та одним з найбільших на ринку послуг, зацікавлений можливостями українського сільського господарства (створення так званих «закордонних продовольчих баз»), технологіями в оборонно-промисловому комплексі і ракетно-космічній галузі, транзитними можливостями, освітнім і науковим потенціалом та інвестуванням у ці сектори.

Водночас період, коли світ захоплювався китайським «економічним дивом» і щиро сподівався, що економічні успіхи призведуть до демократизації Китаю всередині або хоча б дотримання ним загальноприйнятих норм і правил гри на міжнародній арені, стрімко відходить у минуле. Китай традиційно розглядав і після повномасштабного вторгнення росії у 2022 р продовжує розглядати Україну як частину «сфери російських інтересів» та транслювати російські нарративи в оцінці російської війни проти України. Він не підтримує санкції проти агресора, а навпаки, відповідно до своїх національних інтересів, нарощує різноманітну взаємодію з ним. Наприклад, у 2022 р обсяг взаємної торгівлі сягнув 190 млрд дол США, тоді як у 2021 р він становив 141 млрд дол США (International Trade Centre, 2022); у 2023 р взаємний товарообіг взагалі перевищив 240 млрд дол (NV, 2024). По суті, Китай спонсорує агресора, адже за рахунок двосторонньої зовнішньої торгівлі товарами у 2022 р росія отримала 38 млрд дол, не засуджує його дії на рівні ГА та РБ ООН, виступає проти розширення НАТО та звинувачує Захід в «українській кризі».

Проте, навіть у нинішніх умовах, в Україні є багато прихильників розширення співпраці з Китаєм, які закликають звільнити її від політики (Audit..., 2016, С. 54), чомусь «забуваючи», що в авторитарних комуністичних суспільствах, яким і є Китай, абсолютно все проходить крізь призму політики. Тому *головним завданням* цієї статті є аналіз сучасної зовнішньої політики Китаю і методів її впровадження на міжнародній арені та означення на основі вивчення досвіду інших країн китайських загроз для України. Побіжно ми дамо відповіді на низку запитань: яке місце відведене Україні в китайській концепції багатопольярного світу; наскільки співпраця з авторитарним комуністичним режимом КНР відповідає стратегічним інтересам

демократичної України; чи відповідає реальне наповнення двосторонніх відносин статусу стратегічного партнерства; чи взагалі потрібно Україні підтримувати стосунки з Китаєм?

Теоретичні основи. Теоретичним підґрунтям цієї статті слугували дослідження сучасного місця Китаю у глобальному просторі та україно-китайських відносин як українськими, так і зарубіжними авторами. Одразу зазначимо, що у той час як у США, Великій Британії, Японії, Південній Кореї, Тайвані (Україна не визнає незалежності), Індії, Австралії тощо ще в 90-х роках ХХ ст активно обговорювалася і наповнювалася теорія китайської загрози, в Україні Китай, дуже часто через призму російських публікацій і нарративів, традиційно сприймався як рівноправний партнер, який не несе жодних загроз. Українські дослідники продовжували писати «про бажання КНР вибудувати рівноправні стосунки з багатьма країнами світу на основі спільних цінностей, які б запобігали конфліктам, полегшували взаємну кооперацію, у тому числі в торговельно-економічній сфері» (Osypenko, 2022).

На думку В. Кіктенка (Kiktenko, 2019), в Україні сформувалася потужна школа китаєзнавства, що представлена численними науковцями Інституту сходознавства ім. А. Кримського та Інституту світової економіки і міжнародних відносин (обидва у складі НАН України; останній працював у 1992-2013 роках); науково-педагогічними представниками вищих навчальних закладів Києва, Дніпра, Харкова, Львова, Краматорська, Івано-Франківська, Луганська (до російської окупації) тощо; членами громадської організації «Українська асоціація китаєзнавців». Результати їхніх досліджень оприлюднювалися як у наукових і науково-популярних часописах («Східний світ», «Сходознавство», «Китаєзнавчі дослідження», «Китайська цивілізація: історія та сучасність», «Україна – Китай»), так і на численних щорічних конференціях, симпозіумах, круглих столах. Левова частка цих публікацій була присвячена лінгвістиці, культурі, історії, філософії, освіті, економіці.

Більше публікацій, що стосуються нашої тематики, запропоновані політологами, міжнародними оглядачами і журналістами у наукових та науково-популярних часописах («Регіональні студії», «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини», «Дослідження світової політики», «Українознавство», «Молодий вчений», «БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики» тощо) і засобах масової інформації.

Окремі аспекти зовнішньополітичної стратегії Китаю на міжнародній арені останнім часом висвітлювали І. Вишневецька-Черкас (Vishnevskaya-Cherkas, 2016), М. Гримська (Hrymska, 2009), В. Кіктенко (Kiktenko, 2015b), М. Кононенко (Kononenko, 2016), П. Ленський (Lenskii, 2010), М. Таран (Taran, 2014), Л. Чупрій (Chuprii, 2022), О. Шевчук (Shevchuk, 2008) та інші. Про стан україно-китайських відносин у різних сферах писали В. Кіктенко і О. Дроботюк (Kiktenko &

Drobotiuk, 2021), І. Кіпсар (Kiptsar, 2006), І. Климчук і С. Орлов (Klymchuk & Orlov, 2021), З. Макогін (Makohin, 2011), В. Шамраєва (Shamrayeva, 2022) тощо. У вищезначених часописах представлені і дуже позитивні погляди китайських дослідників на двосторонню україно-китайську співпрацю в торговельно-економічній та політичній площинах (наприклад, Chzhan, 2017; Chzhao, 2018; Li, 2018; Zhen', 2017).

На нашу думку, загалом українські дослідники всіляко популяризували Китай і поширювали позитивну думку про нього, інколи використовуючи для цього китайські гранти і підтримку, що цілком вписується в поширену китайську практику з формування позитивного іміджу КНР через сформовану мережу його прихильників. Дуже показовим є приклад з науково-популярним журналом «Україна – Китай», який активно поширював в Україні переважно прокитайські погляди і підтримувався Посольством Китаю. У 2022 р. фінансування припинилося і журнал на певний час перестав виходити, залишивши відкритими запитання Української асоціації китаєзнавців: чому на міжнародній арені Китай закликає відмовитися від «менталітету Холодної війни», але вперто зараховує Україну до «російської сфери впливу»; чому Китай так прискіпливо відноситься до проблеми Тайваню, але по факту визнає окуповані українські території російськими; як російська агресія вписується у концепцію «спільної долі всього людства» і чи варто вважати такою долю жителів зруйнованого росіянами Маріуполя; чи братимуть китайські судді участь у міжнародному трибуналі щодо військових злочинів росії проти України та багато інших (Open questions..., 2022). Ці запитання головно засвідчили, що не лише китаєзнавці, а й українське суспільство, виявилися невідповідними до такого ставлення Китаю до нашої держави, а, відповідно, завчасно не були обізнаними й із загрозами, що з ним пов'язані.

Отже, критичні погляди на використання Китаєм «м'якої сили» та загрози, які він несе окремим державам і світові загалом, серед українських дослідників є відносно нечисленними і почали активніше з'являтися лише після 2014 р.: С. Бульбенюк (Bulbenyuk, 2022), В. Кіктенко (Kiktenko, 2015a; Kiktenko, 2015c), Ю. Метелешко (Meteleshko, 2023), В. Ціватий (Tsyvatii, 2020) тощо. Про ризики співпраці з Китаєм для відносин України з США, ЄС і НАТО писали аналітики Центру «Нова Європа» (Hetmanchuk et al., 2020).

На жаль, у провідних наукових географічних часописах («Український географічний журнал», «Економічна та соціальна географія», «Вісник Львівського університету. Серія географічна», «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, серія Географія», «Часопис соціально-економічної географії» тощо) за останні 5 років китайська тематика у площині нашого дослідження практично відсутня. Можна зазначити лише, що Китай згадується в контексті геостратегічного позиціонування США та Японії (Yatsenko, 2022), або про більш давні, а відповідно вже неактуальні

з сучасних позицій, публікації, що висвітлювали стан україно-китайського, переважно торговельно-економічного, співробітництва (Prosvirina, 2010). Згадується Китай і при розгляді сучасного глобального світоустрою, політико-географічного положення і геополітичного становища України у статтях, навчальних посібниках, підручниках і монографіях, виданих географами (Dnistrianskyi, 2010; Dnistrianskyi, 2021; Lototskyi & Trokhymchuk, 2002; Tkachuk, 2007; Stafichuk, 2013 та інші). Зазвичай це є позитивний погляд на роль і значення КНР. Можливо тому, свого часу серед географів критично було сприйняте наше зауваження, що Китай не може бути серед пріоритетів української зовнішньої політики, як не можуть бути орієнтирами і стандарти, на основі яких Китай вибудовує внутрішнє політичне та економічне середовище і міжнародні відносини (Stafichuk, 2020).

Отже, про роль та місце Китаю у світовому господарстві й політиці та про україно-китайські стосунки в цих царинах до 2022 р. українські дослідники писали: а) не часто; б) переважно у позитивному ключі.

Тому, у відповідності до головної мети статті, більш корисною теоретичною основою для нас стали новітні публікації зарубіжних авторів, які критично оцінюють роль, місце і перспективи Китаю на міжнародній арені. Серед них: Д. Белл (Bell, 2023), К. Гамільтон і М. Ольберг (Hamilton & Ohlberg, 2023) Д. Єрґін (Yergin, 2022), Р. Росс (Ross, 2005), Ш. Макфейт (McFate, 2023), Г. Макмастер (McMaster, 2023), Р. Шарма (Sharma, 2018).

Методичні основи. У статті використані загальнонаукові методи дослідження: аналіз, синтез, історико-географічний, порівняльно-географічний, узагальнення статистичний тощо.

Інформаційними джерелами для дослідження виступили аналітичні звіти національних та міжнародних організацій (центру «Нова Європа», Української асоціації китаєзнавців, Міністерства закордонних справ України, Організації Об'єднаних Націй), статистичні дані Центру міжнародної торгівлі та Economist Intelligence Unit (EIU), матеріали наукових публікацій та періодичних видань.

Результати дослідження. Як вже зазначалося вище, часи, коли демократичний світ захоплювався китайським «економічним дивом» і вважав, що економічні успіхи призведуть до демократизації Китаю, стрімко відходять у минуле. Так само і сподівання західних країн демократизувати Китай шляхом його широкого залучення до міжнародних економічних зв'язків та інституцій зазнали абсолютного краху. Навпаки, Китай зумів використати як довіру західних політиків, так і прагнення західних компаній отримати надприбутки на китайському ринку, для посилення авторитаризму всередині країни і агресивного наступу на загальноприйняті принципи міжнародного порядку та демократичні стандарти. Комуністична партія Китаю (КПК) за останні роки ще сильніше «закрутила гайки» та ще жорстокіше стала поводитися з китайським суспільством: індекс демократії з 2012 по 2022 рр.

знизився з 3.00 до 1.94 (The Economist Intelligence Unit, 2022), а запровадження системи соціальних кредитів по факту перетворило китайських громадян на рабів комуністичної системи. Зростання економічної, технологічної та військової потужності разом із посиленням залежності від Китаю численних держав світу зумовили перехід від роздумів до практичних кроків щодо втілення концепції багатополярного [по суті – відновлення двополярного] світу, де Китай буде одним із найвпливовіших [у недалекій перспективі – найвпливовішим] гравцем. Китайська зовнішня політика віднедавна стала більш наступальною у відстоюванні власних національних інтересів.

Сучасна концепція Сі Цзіньпіна вже особливо не приховує планів щодо повної перебудови нинішньої світової системи міжнародних відносин на свою користь. Проте реальні плани перетворитися на гегемона все ще завуальовуються: раніше – концепцією «гармонійного світу» і «мирного піднесення Китаю», яка активно пропагувалася Ху Цзіньтао, щоб переконати світ, що зростання економічної та військової потужності Китаю «не становить загрози миру і безпеці, а також не призведе до появи китайського гегемонізму» (Audit..., 2016, с. 8); нині – розмовами про «спільну долю людства» і багатополярний світ (розвиток «світової системи в бік багатополярності обов'язково має відбуватися в умовах гармонізації інтересів всіх країн» (Taган, 2014, с. 17)). «Підтверджуючи принципи і цілі Статуту ООН (а саме мир, рівність, справедливість, демократія та свобода), Сі Цзіньпін закликав створити міжнародні відносини нового типу, серцевиною яких буде співробітництво обопільного зиску, і створити співтовариство спільної долі» (Audit..., 2016, с. 11). У своїх промовах він постійно наголошує, що, попри свою могутність, Китай ніколи не буде прагнути світової гегемонії, експансії і претендувати на зону впливу. Тобто офіційний курс і риторика китайських лідерів залишаються практично незмінними, однак реальні кроки вказують на інше наповнення зовнішньої політики на сучасному етапі, а віра у подібні заяви – це продовження багаторічного самообману в західних столицях.

Комуністична партія Китаю активно використовувала і продовжує використовувати стратегію кооптації, примушування та приховування «щоб посилити контроль усередині держави й поширити власний вплив на міжнародному рівні, приховуючи справжні наміри» (McMaster, 2023, с. 91). Зокрема, Китай розбудовує економіку «подвійної циркуляції», суть якої зводиться до того, щоб мало залежати від закордонних ринків, фінансів і технологій, а з іншого – посилювати залежність інших від китайського ринку. Навіть більше, він активно «використовує іноземні інвестиції та доступ до свого ринку, щоб заохочувати країни й іноземні компанії діяти в його інтересах і займати сприятливі позиції з чутливих питань» (McMaster, 2023, с. 113).

Лідери Китаю нині прагнуть створити сучасну версію системи залежностей, яку імператори колись використовували для встановлення влади над васальними державами (McMaster, 2023). Елементами

цієї системи, яка на даному етапі покликана «прив'язати» до Китаю якомога більше держав, є фінансовані та контрольовані урядом проекти:

- «Зроблено в Китаї – 2025» – розвиток високих технологій всередині країни з перспективою домінування на відповідних світових ринках, у т. ч. вимаганням або крадіжками у іноземних компаній, які прагнуть працювати на китайському ринку, інтелектуальної власності, ноу-хау, секретних технологій;

- «Пояс і шлях» – розбудова інфраструктури по усьому світу для забезпечення безперервної циркуляції товарів та сировини з і до Китаю. При цьому Китай віддає перевагу кредитуванню, а не інвестуванню, і таким чином заганає країни у боргові пастки та поширює корупцію для узалежнення іноземних урядів і підтримки ними китайської зовнішньої політики. Тому ініціативу «Пояс і шлях» можна вважати інструментом неоколоніалізму. Його вже відчули на собі Еквадор, Аргентина, Кенія, Ангола, Джибуті, Ефіопія, Малайзія, Шрі-Ланка, Мальдіви, Чорногорія, Киргизстан та багато інших держав по усьому світу (McMaster, 2023; Standish, 2021). Як зазначає Д. Єргін (Yergin, 2022, с. 212), «у рамках ініціативи Китай обіцяє партнерам технології, фінансування, масштаби, а також пунктуальних та висококваліфікованих робітників. А от чого він не обіцяє і що так прагнуть поширювати Сполучені Штати та Європа – це демократію і свободу, опозиційні партії та неурядові організації, а також критику внутрішніх політичних процесів та результатів виборів. ... У світі, за стерном якого стоятиме Китай, не буде місця «змінам режимів», «кольоровим революціям», боротьбі за права людини»;

- «Військово-цивільна інтеграція» – кооперація між компаніями, науково-дослідними установами та силовими і безпековими структурами. Часто використовують як заохочення китайських та зарубіжних студентів, викладачів, науковців, так і інфраструктуру зв'язку для шпигунства та отримання доступу до найсучасніших наукових розробок у галузі кібертехнологій, штучного інтелекту, біології, енергетики, космосу по усьому світу з метою використання у військово-промисловому комплексі Китаю.

Завдяки вищеперерахованим проєктам без застосування зброї Китай вже активно змінює світовий порядок, роз'їдаючи його зсередини. В арсеналі найрізноманітніші методи: підлив і дискредитація «непотрібних» інституцій; затягування країн у боргові пастки та заохочення корупції для узалежнення іноземних урядів; вимагання або крадіжка інтелектуальної власності, ноу-хау, секретних технологій; підтримувані на державному рівні кіберзлочинність і шпигунство; підкуп іноземних бізнесменів, журналістів, науковців, політиків, «володарів думок» у сфері економіки, культури та інформації і повсюдне формування власної агентури та налаштування громадян і бізнес-середовища проти власних урядів; викривлення реальності через масовану пропаганду, стратегічна брехня та дипломатичний тиск; вбивства

і залякування опонентів та критиків китайського режиму вдома і по усьому світу... Абсолютно усе, що може допомогти китайському уряду на шляху до світової гегемонії, перебуває у фокусі його уваги: наприклад, Китай навіть став важливим інвестором Голлівуду, що унеможливило негативне представлення країни в американських фільмах. Паралельно він активно нарощує і свій воєнний потенціал. Все разом допомагає КПК відформатувати світовий порядок за власними лекалами, які дуже далекі від принципів демократії та дотримання прав і свобод людини.

Кінцевою метою є знищення колективного Заходу зсередини, використавши його відкритість та ліберальні цінності проти нього ж (Hamilton & Ohlberg, 2023). До всіх вищеперерахованих методів поширення китайської експансії має бути готова і Україна у разі реального приєднання до спільноти демократичних європейських держав.

Якщо колективний Захід, як і Україна, ще досі намагається вбачати в комуністичному Китаї передбачуваного і рівноправного партнера та вибудовувати стосунки з ним як зі стратегічним партнером, то для Китаю США, ЄС та інші демократичні країни завжди були і є «ворожими силами», проти яких ідеологічна боротьба ніколи не припинялася. І це не західні країни останнім часом розпочали проти Китаю «нову Холодну війну», це для Китаю Холодна війна так ніколи і не закінчувалася, адже Китай завжди подавав себе в оточенні «ворогів» (Hamilton & Ohlberg, 2023), навіть якщо раніше це було приховано за дипломатичними фразами про дружбу і партнерство.

«Китай на сьогоднішній день не задоволений своїм становищем і тому прагне змінити існуючий міжнародний порядок і норми міждержавних відносин... Це не означає просто шукати місце за столом нормотворчої діяльності міжнародних організацій та нарощувати вплив, а спробувати змінити правила й існуючу систему. Пекін хоче виправити історичні образи, і, можливо, він бачить своє законне місце в ролі світової держави. Насамперед Китай прагне змінити глобальну владу, щоб, зокрема, послабити провідну роль Сполучених Штатів у світових справах... Пекін також прагне виправити баланс сил регіональної підсистеми Азії...» (Shambaugh 1996, с. 186–187). Паралельно із усіма засобами «м'якої сили» нині у своєму регіоні він почав активно опробовувати «Стратегію трьох війн» (McFate, 2023), мета якої витиснути США з Азії за допомогою нових правил війни, які далекі від її традиційного сприйняття. Балансуючи на грані застосування зброї, маскуючи свої завоювання використанням невійськових засобів, проводячи потужні пропагандистські інформаційні кампанії, Китай вже дуже активно виштовхує США з Південнокитайського моря і постійно то тут, то там загострює ситуації, щоб перевірити стійкість своїх конкурентів або вірогідних жертв – Індії, Японії, Філіппін, В'єтнаму, Тайваню тощо. У своїй промові напередодні 2024 р. Сі Цзіньпін взагалі наголосив, що «історичною необхідністю» для Китаю є «воз'єднання» з Тайванем (Katsimon, 2024). Багато

оглядачів констатують факт, що Китай уважно стежить за російською агресією проти України та реакцією світу на цю агресію саме для апробації власних аналогічних дій у війні проти Тайваню.

Важливим напрямком китайської геостратегії, де на даний момент активно використовується весь арсенал «м'якої сили» також є держави Глобального Півдня, а саме: Африки, Латинської Америки, Близького Сходу, Океанії. Тут Китай робить ставку на економічну експансію, дипломатію і корумпованість місцевих урядів. Господарства країн Глобального Півдня все тісніше інтегруються в китайську економіку, а за цим іде й політична інтеграція. Останнім його успіхом на міжнародній арені у цьому контексті є розширення БРІКС на початку 2024 р. за рахунок Ірану, ОАЕ, Єгипту та Ефіопії.

З метою ослаблення ЄС і посилення тиску на нього Китай особливу увагу приділяє збільшенню власної ваги у європейських державах, що претендують на вступ (Чорногорія, Сербія, Боснія і Герцеговина, Україна) або членах організації, що стикнулися з певними проблемами (Греція, Угорщина). Потрапляння у боргову залежність змушує такі держави діяти всупереч демократичним цінностям та спільним інтересам ЄС.

Важливо також розуміти, що нині Китай та росія виступають єдиним фронтом проти вільних і демократичних суспільств, намагаючись як посварити їх між собою, так і очорнити в очах держав Глобального Півдня, актуалізуючи і часто перебільшуючи болючі проблеми колонізації та імперіалізму. Водночас і Китай, і особливо росія, всіляко відмежовуються від цих процесів і подають свою попередню територіальну експансію та фактичне нищення підкорених корінних народів як «воз'єднання» і «освоєння» історичних земель, чи то Сибіру і Далекого Сходу, чи Тибету і Східного Туркестану. Така маніпуляція поняттями стала однією з передумов швидкого поширення китайського та російського впливів у Африці та, відповідно, витіснення з континенту Франції, Великої Британії, США.

За словами Д. Єргіна (Yergin, 2022, С. 152), «москву і Китай об'єднує спільний наголос на «абсолютному суверенітеті», відкидання «універсальних» цінностей і норм, які пропонує Захід, віра у визначальну роль держави в економіці і їхній опір тому, що вони називають загрозою «гегемонії» та «однополярності США». У зв'язку з агресією проти України росія нині стала «настільки популярна в Китаї, що інфлюенсери в соціальних мережах стікаються до Харбіна, столиці найпівнічнішої провінції Китаю, щоб позувати в російському одязі перед колишнім російським собором», – йдеться в публікації The New York Times (Luzan, 2023). І хоча у цитаті мова йде про недіючий Софіївський собор, варто зауважити, що Харбін також був важливим і одним з найбільших центрів української діаспори в Китаї, особливо після поразки українських визвольних змагань 1918-19 рр. у Зеленому Клині, і саме з нею тісно пов'язана історія появи єдиного у місті діючого нині православного храму Покрови Пресвятої Богородиці.

Україна з її важливим політико- та транспортно-географічним положенням і вагомим господарським потенціалом з моменту появи на політичній карті світу також розглядалася Китаєм як невід'ємна складова поширення впливу та просування власних інтересів у Європі. Дипломатичні стосунки між нашими державами були встановлені 4 січня 1992 р. Китай від самого початку визнавав Україну в кордонах 1991 р., а Україна, натомість, підтримувала і продовжує підтримувати концепцію «єдиного Китаю» і визнавати Тайвань китайською провінцією. КНР також підтримала Будапештський меморандум, надаючи свої гарантії безпеки Україні («Заява Уряду КНР про надання Україні гарантій безпеки» від 4 грудня 1994 р.). Крім зазначених на початку статті договорів про стратегічне партнерство, у 2013 р. було підписано «Договір про дружбу та співробітництво України та КНР». Саме Україна у 2015 р. однією з перших серед європейських держав підписала протокол про приєднання до ініціативи «Пояс і шляхи». Таким чином була сформована потужна договірно-правова база для стратегічного партнерства та двосторонньої взаємодії у найрізноманітніших галузях. А що відбувається по факту, особливо після 24 лютого 2022 р.?

«По суті, ми мали б на тлі заяв про підтримку територіальної цілісності та суверенітету України прочути про більш чітку і принципову позицію Пекіну щодо російської агресії». (Demin, 2022). Проте цього не сталося. Посилаючись на «принциповий нейтралітет», у російсько-українській війні Китай фактично став на бік агресора. По-перше, на рівні ГА ООН з 2014 р. і дотепер він не підтримував жодної резолюції, що засуджують російську агресію, порушення нею прав людини на окупованих територіях чи визнають територіальну цілісність України, хоча у всіх двосторонніх документах, як зазначено вище, її [цілісність] підтримував. Він практично завжди утримується від голосування з українського питання і на рівні РБ ООН (United Nation, 2024). На цьому фоні цинічно звучать постійні заяви Сі Цзіньпіна про те, що великі держави не повинні утискати малі, адже розв'язана росією війна – яскравий приклад такого утиску. Але Пекін воліє цього не помічати.

По-друге, Китай не підтримує санкцій, що були введені проти агресора. І хоча він постійно запевняє світ та Україну, що не допомагає обходити ці санкції, проте багато китайських фірм постачають до росії продукцію подвійного призначення, задовольняють потреби агресора в критичному імпорті, скуповують російську нафту, природний газ, діаманти. Ось лише окремий факт: з лютого по липень 2022 р. китайські фірми більш ніж у 10 разів (з 6,5 до 68 млн дол) збільшили поставки лише високоточних верстатів для російського військово-промислового комплексу; так само збільшилися китайські поставки високоточних інструментів, електроніки, електротехніки тощо (Yanchenko, 2024). Варто також згадати, що саме китайські фірми допомагали у будівництві Керченського мосту, а нині ведуться розмови про можливе їх залучення і до проекту

підземного тунелю в Крим. Загалом у списку міжнародних спонсорів війни від Національного агентства з питань запобігання корупції значиться 14 китайських юридичних та 82 фізичні особи, що наразі є найбільшим представництвом серед усіх країн світу (НАСР, 2024). Багато китайських компаній не те що припинили, а навіть наростили співпрацю з агресором після 24 лютого. Серед них Китайська нафтохімічна корпорація (Sinopec Group), Китайська національна морська нафтова корпорація (CNOOC Group), Китайська корпорація будівництва залізниць (CRCC), Чжецзян Джилі Холдинг Груп (Geely), Сяомі Корпорейшн (Xiaomi Corporation) тощо. На жаль, українські великі експортери, дрібний бізнес та споживачі без моральних обмежень так і не припинили купувати товари китайських фірм, що допомагають росіянам вбивати українців.

По-третє, Китай дуже активно виступає проти розширення НАТО, і тут його позиція перекликається з позицією агресора. Разом вони чинять спротив євроатлантичній інтеграції України, оскільки в розширенні НАТО та ЄС Китай також вбачає загрозу для своєї гегемонії. Він продовжує розглядати Україну як частину «сфери російських інтересів» і, мабуть, саме це є основою, поряд з прагненням скористатися слабкістю нинішньої росії для власної вигоди, для китайської позиції щодо російської агресії. «Підтримувати й добре розвивати китайсько-російські відносини – це стратегічний вибір, зроблений обома сторонами на основі фундаментальних інтересів двох народів», – заявив Сі Цзіньпін під час зустрічі в Пекіні з прем'єр-міністром росії Михайлом Мішустіним (Luzan, 2023). На цьому фоні постійні китайські заяви про визнання України частиною Європи за змістом є чистою фікцією та не вартою уваги дипломатичною риторикою.

«Необхідно розуміти, що Китай не займає нейтральної позиції. Китай займає позицію, що відповідає його національним інтересам. Китай прагне, щоб у росії зберігався скептичний щодо Заходу режим. З іншого боку, Китай зацікавлений у тому, щоб отримати російські ресурси, новітні збройові технології. І у такому контексті КНР робить багато кроків, щоб зберегти відносини з рф» (Shamrayeva, 2022).

Як бачимо, реальне стратегічне партнерство з Україною аж ніяк не поєднується з реальними стратегічними інтересами Китаю і його стратегічним партнерством з нашим ворогом. Він, як і росія, більше зацікавлений лише в економічній експансії та узалежненні України з метою просування у Європі власних наративів. Ще до повномасштабного російського вторгнення, як зазначає Надзвичайний і Повноважний посол України у КНР (2013–2019) О. Дьомін (Demin, 2022), «у трикутнику Китай-Україна-росія китайсько-українські інтереси ніколи не превалювали над китайсько-російськими. У кращому випадку Китай намагався їх реалізовувати паралельно. Тобто, перефразовуючи відоме російське прислів'я, російська сорочка завжди була ближче до китайського тіла. Це наочно підтверджується і зараз, коли китайське керівництво, явно чи не явно,

підтримує росію в її агресії проти України. До речі, спроби прив'язати до причин війни в Україні Сполучені Штати – це не що інше, як данина відомій антиамериканській риторичі для внутрішнього споживання у Китаї».

Отже, ключові загрози для України у політичній площині, крім вищеперерахованих загальних:

- Китай фактично порушив двосторонні домовленості про визнання територіальної цілісності і надані гарантії безпеки, що, відповідно, ставить під загрози і будь-які інші домовленості з ним;

- фактично визнав окуповані території російськими, оскільки підтримує багато російських проєктів у Криму, Донецькій та Луганській областях. На цих територіях широко представлені китайські товари і фірми; працюють журналісти державних китайських ЗМІ, що позитивно висвітлюють дії російської армії на окупованих українських землях;

- політично, та й економічно, хоч і дещо завуальовано, підтримує агресора;

- поглиблення політичної співпраці з Китаєм абсолютно не відповідає нашій європейській та євроатлантичній інтеграції і розширенню співпраці з демократичними західними партнерами, адже Китай чинить постійний спротив розширенню НАТО і ЄС, а в поширенні демократичних засад в управлінні державою КПК вбачає загрозу для свого панування;

- формування власної агентури серед політичної, бізнесової та наукової еліти;

- на перспективу цілком можливим є переслідування в Україні прихильників китайського демократичного руху і незалежності Тайваню, прибічників незалежності Тибету, послідовників руху «Фалунгунь», уйгурів. Усі вони визнані китайським урядом «п'ятьма отрутами» і переслідуються по усьому світу;

- у поширенні свого впливу робить ставку на корупційні схеми, що може суттєво збільшити і так

високий рівень корумпованості української влади і суспільства.

Задля справедливості зазначимо, що Китай запропонував свій мирний план для врегулювання «української кризи», але його наповнення дуже близьке до російських наративів і абсолютно не відповідає нинішнім національним інтересам України.

Багато, хто з українських дослідників наголошує на тому, що у співпраці з Китаєм варто розділяти політику та економіку. Ми категорично не погоджуємося з таким підходом, особливо у співпраці з недемократичними суспільствами, які прагнуть необґрунтованої зміни світоустрою на свою користь і абсолютно все пропускають через призму політики. Проте загрози від економічної взаємодії з КНР розглянемо окремим блоком.

Коли говорять про стратегічне партнерство з Китаєм – найчастіше згадують, що він є одним з найбільших торговельних партнерів нашої держави, а з 2019 р. – найбільшим. У 2022 р. взаємний товарообіг перевищив 11 млрд дол або 11.2% від українського товарообігу (15.7% імпорту та 5.6% експорту) (тут і далі дані по торгівлі взяті або розраховані на основі International Trade Centre, 2022) (рис. 1).

Відійдемо від традиційного захоплення обсягами двосторонньої торгівлі товарами і окреслимо її найбільш видимі недоліки і потенційні загрози. Вони такі:

- баланс торгівлі товарами з 2005 р. вже традиційно є негативним для нашої держави, а у 2022 р. він перевищив 6 млрд дол США (загальне негативне сальдо торгівлі товарами для України становило майже 11 млрд дол США). Тобто, за перший рік війни Китай за рахунок взаємної торгівлі збагатив росію на 38 та знекривив Україну на понад 6 млрд дол США. Сукупний же дефіцит торгівлі товарами з Китаєм з 2005 р. сягнув 62.8 млрд дол США;

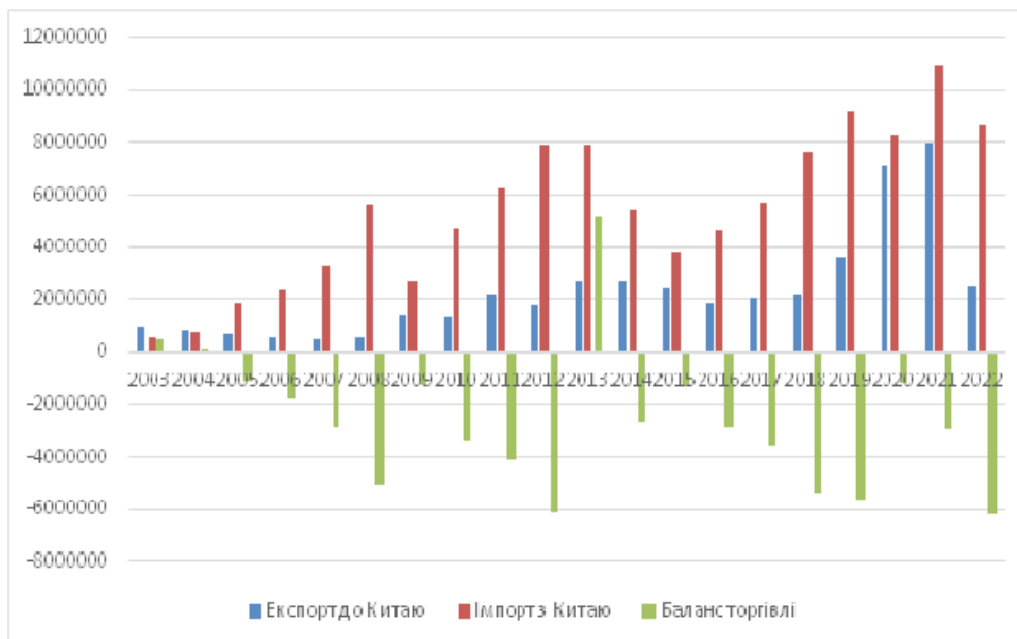

Рис. 1. Динаміка основних показників торгівлі товарами між Україною та Китаєм у 2003-22 рр., тис дол США (побудовано авторами на основі даних International Trade Centre, 2022)

- *структура взаємної торгівлі*, на жаль, підкреслює той факт, що Китай розглядає Україну як *сировинний придаток* і ринок для власної обробної та високотехнологічної промисловості. В українському експорті Китай входить у 10-ку провідних партнерів лише у 15-20 товарних групах і в жодній без критичної залежності. Найбільшими товарними групами є «злаки» (12% від експорту України товарів цієї групи); «руди, шлак, попіл» (13%); «жири та олії тваринного і рослинного походження та продукти з них» (6%); «залишки і відходи харчової промисловості, готові корми для тварин» (32%); «реактори ядерні, котли, обладнання і механічне устаткування та їх частини» (8%). Натомість, в українському імпорті Китай входить у 10-ку найважливіших партнерів для 80 товарних груп, а для 29 з них є провідним (для 13 товарних груп імпортуна залежність від Китаю перевищує 40%). Найбільшими товарними групами є «електричні машини та обладнання, їх частини...» (49% від українського імпорту цієї продукції); «реактори ядерні, котли, обладнання і механічне устаткування та їх частини» (32%); «засоби наземного транспорту, крім залізничного та трамвайного...» (9%); «інші хімічні товари» (33%); «пластмаси та вироби з них» (15%);

- *торгівельне узалежнення*: Китай, базуючись на досвіді багатьох інших держав, може використовувати присутність українських товарів на власному ринку як важіль для поступок в інших питаннях. Орієнтація України на російський ринок довела, що покладатися на авторитарні режими у будь-якій сфері є фатальною помилкою;

- *багатогалузейвітчизняноїобробноївітчизняної промисловості* не витримують конкуренції з дешевими китайськими відпо-відниками. Ще у 2011 р З. Макогін (Makohin, 2011) доводила, що «тіньовий» китайський імпорт є чинником «пригнічення» національного товаровиробника текстильної галузі. З того часу ситуація не покращилася, а, навпаки, значно погіршилася, у тому числі, на жаль, «наполегливими» стараннями українських бізнесменів, для яких головне не національні інтереси, а швидкі надприбутки на імпорті китайської продукції, часто дуже сумнівної та низької якості. Україна має давні традиції, відповідні технології та кваліфіковані кадри, проте вітчизняне виробництво хімволокна, тканин, одягу, головних уборів, взуття, іграшок, парасольок, посуду, столових приборів, кераміки, скла, органічної хімії, поліграфії, меблів, електротехніки, побутових приладів, окремих транспортних засобів банкрутує і зникає на фоні засилля китайських товарів. Україна не засвоїла досвід багатьох африканських країн, де китайський імпорт зовсім знищив цілі галузі, залишивши без роботи власних громадян. І найголовніше, що в умовах повоєнної відбудови саме ці галузі могли б стати рушіями відновлення зруйнованих українських міст півдня і сходу на зміну нерентабельних та, відповідно до сучасних світових тенденцій, вже непотрібних окремих галузей важкої промисловості. Вони ж могли б формувати й частину українського експорту до ЄС.

Дозволимо собі зробити висновок, що *сучасний стан і наповнення взаємної торгівлі товарами з Китаєм є стратегічною загрозою для України*.

Нині Україні варто не прогавити «історичне вікно можливостей» перехопити певну кількість виробництва товарів народного споживання, промислових товарів, які постачав Китай і які цілком можемо виробляти ми. Ми ближче до Європи і ми маємо зону вільної торгівлі з Європою. Навіть в ЄБРР кажуть, що в Україні з'явився шанс стати «східноєвропейським Китаєм». Для цього потрібно перейти до моделі кластерної економіки, провести відповідні реформи» (Lebyd, 2021).

Подібне можна зазначити і щодо обміну послугами, інвестицій, науково-технічної співробітництва. Як зазначав Р. Осипенко (Osypenko, 2022), у 90-х та на початку нульових, коли Китай тільки «ставав на крило», Україна передала йому більшість своїх технологій у різних галузях – від сучасних методів зварювання, кораблебудування, авіа- та ракетного будівництва, тому вона очікує на відповідну підтримку у складний для себе час на рівні, який би відповідав заявленому в документах рівню стратегічного партнерства. А що в реальності?

З одного боку, Китай за роки нашої незалежності здійснив важливі для України інвестиційні та інфраструктурні проекти, у тому числі в рамках ініціативи «Пояс і шлях» (інколи всупереч прагненням росії); активно розвивав науково-технічне і освітньо-культурне співробітництво (обмін студентами і науковцями, діяльність відділень Інституту Конфуція, спільні культурні проекти тощо). Китайці своїми інвестиціями та технологіями заклали фундамент зеленої енергетики в Україні. В. Кіктенко та О. Дроботюк (Kiktenko & Drobotiuk, 2021, с. 34) серед ключових напрямків науково-технологічного співробітництва називали енергоефективність, авіабудування, суднобудування, раціональне природокористування, розвиток аерокосмічних, інформаційних і комунікаційних технологій, а також підготовку та стажування аспірантів і молодих учених. Загалом за обсягом китайських інвестицій у 2005-2020 роках, що становили 10.5 млрд дол США, Україна входила до провідної десятки серед європейських країн (Hetmanchuk & others, 2020).

З іншого, вище, на прикладі держав Глобального Півдня та окремих європейських (Чорногорія, Сербія, Греція, Угорщина), ми вже акцентували увагу на небезпеках від необґрунтованого залучення китайських інвестицій і кредитів, які часто призводять до боргових пасток, відчуження на користь Китаю інфраструктурних об'єктів, земель, державного майна; багаторічних судових тяжб і, на жаль, нехтування демократичними цінностями на догоду Китаю. Як слушно зауважив Г. Перепелиця, «де заходить Китай з інвестиціями, там зникає та країна і з'являється КНР» (Lebyd, 2021). І взагалі, «Україні доцільно виражено ставитися до ініціативи Китаю «Пояс і шлях», орієнтуючись на власні національні інтереси та на пріоритети зовнішньої політики, узгоджені з нашими стратегічними партнерами, насамперед США і Великою Британією. Китайський

«наступ» на дрібні країни-члени ЄС свідчить, що інтереси Пекіну зовсім не обов'язково збігаються з національними інтересами країн Європи» (Hvozdz, 2019).

У цьому ж ключі співпраця в науковій сфері, китайські студенти, обмін науковцями і фахівцями, як свідчить досвід США, Канади, Австралії, країн ЄС, часто є одним із способів крадіжок важливої інформації, технологій та ноу-хау. Яскравим прикладом подібного недружного ставлення до України була спроба під виглядом інвестицій і за сприяння зрадника В. Богуслаєва заволодіти унікальними технологіями запорізького підприємства «Мотор Січ» (Solonina, 2020). Крім того, на думку багатьох оглядачів, Китай прикривав росіян у спробі заволодіння цим стратегічним українським об'єктом і прагнув, викравши технології, перенести будівництво унікальних двигунів у китайський Чунцин. Ще один приклад недоброчесної поведінки і Китаю, і України: взамін підписання міжурядової угоди про співпрацю у галузі інфраструктури від 30 червня 2021 р., Україна відкликала свій підпис під документом ООН щодо дотримання прав уйгурів (Lebyd, 2021). Цей крок вдарив по репутації нашої держави на міжнародній арені і вчергове акцентував увагу на нашій непередбачуваності. Для Китаю, як і для росії, такі кроки з дискредитації держав з метою їх втягування у власні сфери впливу є дуже поширеною практикою.

Загалом, характеризуючи циклічність співпраці України з Китаєм, В. Кіктенко та О. Дроботюк (Kiktenko & Drobotiuk, 2021, с. 51) виділили чотири етапи:

- 1992-2004 рр. – розквіт дипломатичних відносин;
- 2005-2010 рр. – рецесія україно-китайських відносин;
- 2010-2013 рр. – пожвавлення дипломатичних відносин, встановлення стратегічного партнерства;
- 2014-2021 рр. – помірна активізація торговельно-економічних і дипломатичних відносин.

На нашу думку, у 2022 р. прийшов час для наступного етапу: *покласти край невинуватому стратегічному партнерству* з державою, що надала перевагу стратегічному партнерству з нашим ворогом та нарешті привести і політичні, і економічні відносини з Китаєм у відповідність до національних інтересів України. Хоча ми розуміємо, що навіть попри нинішню абсолютно антиукраїнську політику, зробити це буде складно, оскільки за попередні роки Китай сформував розгалужену мережу своїх прихильників серед українських політиків, бізнесменів, науковців.

Висновки. Отже, офіційний курс і риторика китайських лідерів протягом десятиліть залишається практично незмінною, проте реальні кроки вказують на зовсім інше наповнення зовнішньої політики на сучасному етапі. КПК вже створила державу тотального нагляду і просувається до творення світової системи тотального нагляду. Чим раніше демократичний світ визнає, що Китай є його опонентом (у багатьох сферах – ворогом), тим

більше у нього стане шансів зберегти себе і такий міжнародний порядок, де є місце демократичним цінностям, правам людини і свободі слова. Китай вже випробовує на уйгурах, тибетцях та інших своїх громадянах методи боротьби з «інакодумством» і готовий поширити цей досвід у світових масштабах.

У політичній площині розвиток взаємовідносин з Китаєм жодною мірою не має зашкодити стосункам України з країнами ЄС, а тим паче хоч якось зіштовхнути Україну з ними: вже є сумний і власний досвід, і досвід Греції та Угорщини, де китайські інвестиції зумовили протистояння країн з ЄС, у тому числі через нехтування ними демократичними цінностями на догоду КНР. Реальна політика Китаю вимагає від України ставитися до Пекіна прагматично і жорстко. Такий підхід до відносин з Китаєм можливий лише за спільних погоджених дій України, США, Великої Британії, ЄС та інших країн-партнерів у війні з росією.

Варто завжди пам'ятати, що залишаючись високоцентралізованою експансивною комуністичною диктатурою, Китай має додаткові, далекі від ринкових, важелі для посилення конкурентоспроможності власної продукції та її просування на світовому ринку. Своїми законними інвестиціями, кредитами і фінансовими преференціями він уже забезпечив собі вплив навіть в окремих високорозвинених державах. Разом з тим, Китай всіяко намагається обійти, проігнорувати та змінити наявні правила світоустрою.

На прикладі України, він дотримується так званого «принципового нейтралітету» у війні, проте це не заважає йому, з одного боку, допомагати ворогу економічно і отримувати величезний зиск від санкційного режиму проти росії, а з іншого, брати участь у пошуку вирішення так званої «української кризи» і сподіватися на участь у повоєнній відбудові України.

З огляду на довгострокові національні інтереси України та Китаю і те, що останній зробив ставку на стратегічні стосунки з нашим ворогом і такими країнами як Білорусь, Венесуела, Іран, *ми однозначно не можемо бути в ранзі стратегічних партнерів*. До того ж, подальша необгрунтована співпраця з КНР буде суперечити цивілізаційним орієнтирам нашої держави. У стосунках з Китаєм також криється небезпека національним інтересам України: деіндустріалізація, сировинна спеціалізація, технологічне та кібернетичне шпигунство, корупційні схеми тощо.

Усе вищезазначене не означає, що Україні варто припинити будь-які стосунки з Китаєм. Єдине, що потрібно, то це привести дво- і багатосторонню політичну та економічну взаємодію у відповідність з власними національними інтересами, україноцентризмом і прагматизмом:

- позбавити Китай статусу стратегічного партнера і денонсувати відповідні договори;
- завжди надавати пріоритет компаніям і структурам з демократичних країн, що підтримують Україну у війні з росією;
- не допускати критичної залежності від Китаю

у будь-якій галузі;

- не надавати доступу Китаю до критично важливих об'єктів і секретних технологій;
- припинити контакти і співробітництво з фірмами, що допомагають і співпрацюють з росією;
- дуже виважено підходити до допуску китайських компаній до повоєнної відбудови і допускати лише ті, які не були у списку спонсорів війни чи не допомагали обходити санкції;
- завжди дотримуватися демократичних цінностей та захищати права і свободи людини, не допускати повторення ситуації, коли Україна відкликала свій голос під документом ООН щодо утисків уйгурів на угоду сумнівному контракту з Китаєм.

Аналітики центру «Нова Європа» (Hetmanchuk et al., 2020) наголошують, що Україні архиважливо оцінювати будь-які спільні проекти з Китаєм з точки зору відносин з США і ЄС.

У будь-якому разі, вибудовуючи стосунки з комуністичним Китаєм варто пам'ятати, що він не лібералізуватиме своїх економіки та форми правління; намагатиметься похитнути міжнародні правила і врешті-решт замінити їх новими; продовжить поєднувати нечесні торговельні практики з послідовною компанією промислового

шпигунства; намагатиметься отримати контроль над стратегічними локаціями й інфраструктурою, щоб встановити ексклюзивні зони домінування; агресивніше просуватиме контрольовану державою економіку й авторитарну політичну модель як альтернативу вільному ринку та демократичному правлінню (McMaster, 2023, с. 122).

Зовнішня політика Піднебесної є тяглою протягом віків та підпорядкована прагненню, щоб світ визнавав китайську вищість і її можна охарактеризувати однією з китайських стратагем: «Перетворися з гостя на господаря». Нині відбувається новий поділ світу на чітко означені блоки і Україна повинна дуже чітко визначитися ким бути: васалом Китаю чи повноправною складовою демократичного західного світу в особі ЄС і НАТО. Перебування «між», як показує наш попередній досвід багатовекторності і шантажів одних партнерів за рахунок розвитку співпраці з іншими, веде лишень до катастрофи.

Сподіваємося, що у подальшому уряд України більш виважено буде підходити до вибору стратегічних партнерів та завчасно, у тому числі й на основі вивчення міжнародного досвіду та залучення до процесу українських науковців, оцінюватиме загрози і ризики від будь-яких дво- та багатосторонніх відносин.

Список використаних джерел / References:

- Audit of foreign policy: Ukraine-China. Discussion note* (2016). Kyiv: Institute of World Politics. [In Ukrainian]. [Аудит зовнішньої політики: Україна-Китай. Дискусійна записка. Київ : Інститут світової політики, 2016. 58 с.]
- Bell, D. A. (2023). *The China Model: Political Meritocracy and the Limits of Democracy*. Kyiv: Our Format. [In Ukrainian]. [Белл Д. Китайська модель. Політична меритократія на межі демократії. Київ : Наш формат, 2023. 336 с.]
- NV (2024). Bloody record. China's trade with Russia reached \$240. [In Ukrainian]. [Кривавий рекорд. Торгівля Китаю з Росією сягнула \$240 мільярдів. NV : веб-сайт]. Retrieved from: <https://biz.nv.ua/ukr/economics/tovaroobigmizh-kitayem-ta-rosiyeu-richniy-pidsumok-50383593.html> (дата звернення 15.01.2024).
- Bulbenyuk, S. (2022). Geopolitical and geoeconomic ambitions and “soft power” of China: remarks on the discourse on the peculiarities of promotion and establishment. *Chinese Studies*, 2, 39-53. DOI: 10.51198/chinesest2022.02.039. [In Ukrainian]. [Бульбенюк С. С. Геополітичні й геоекономічні амбіції та «м'яка сила» Китаю: зауваги до дискурсу про особливості просування й утвердження. *Китаєзнавчі дослідження*. 2022. № 2. С. 39–53.]
- Demin, O. (2022). Strategic partnership obliges partners to be more sincere in their relationship. *Ukraine-China*, 1, 36-39. [In Ukrainian]. [Дьомін О. Стратегічне партнерство зобов'язує партнерів бути більш щирими у стосунках. *Україна-Китай*. 2022. №1(23). С. 36–39.]
- Chuprii, L. (2022). China's geopolitical role in the modern globalized world. *Ukrainian Studies*, 2(83), 235-244. DOI: 10.30840/2413-7065.2(83).2022.261062. [In Ukrainian]. [Чупрій Л. Геополітична роль Китаю в сучасному глобалізованому світі. *Українознавство*. 2022. №2(83). С. 235–244.]
- Chzhan, K. (2017). “One Belt, One Road” initiative: risks of cooperation between China and Ukraine and countermeasures. *Ukraine-China*, 3(9), 58-65. [In Ukrainian]. [Чжан Хун. Ініціатива “Один пояс, один шлях”: ризики співробітництва між Китаєм та Україною та протидія їм. *Україна-Китай*. 2017. №3(9). С. 58–65.]
- Chzhao, K. (2018). The current state and prospects of Chinese-Ukrainian trade and economic relations. *Ukraine-China*, 13, 84-89. [In Ukrainian]. [Чжао Хуейжун. Поточний стан і перспективи китайсько-українських торгово-економічних відносин. *Україна-Китай*. 2018. № 13. С. 84–89.]
- Dnistrianskyi, M. S. (2010). *Political Geography and Geopolitics of Ukraine*. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. [In Ukrainian]. [Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України : навч. посіб. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. 344 с.]
- Dnistrianskyi, M. (2021). *Exacerbation of Geopolitical Relations in the Postmodern Period and the Situation of Ukraine*. Lviv: Lviv Ivan Franko National University. [In Ukrainian]. [Дністрянський М. С. Загострення геополітичних взаємин у період постмодерну та становище України : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 154 с.]

Hamilton, C., & Ohlberg, M. (2023). *Hidden Hand: Exposing How the Chinese Communist Party is Reshaping the World*. Kyiv: Nash Format. [In Ukrainian]. [Гамільтон К., Ольберг М. Прихована рука Китаю. Як КНР непомітно захоплює світ. Київ : Наш формат, 2023. 416 с.]

Hetmanchuk, A. & others. (2020). *“Wolf Warrior” and Ukraine. What risks can cooperation with the PRC pose for relations with the EU, the USA and NATO?* Kyiv: Center “New Europe”. [In Ukrainian]. [«Воїн-вовк» і Україна. Які ризики може становити співпраця з КНР для відносин із ЄС, США та НАТО? А. Гетьманчук та ін. Київ : Центр «Нова Європа», 2020. 40 с.]

Hrymska, M. (2009). *The evolution of the foreign policy of the People’s Republic of China in the context of the implementation of the “four modernizations” strategy*. Kyiv. [In Ukrainian]. [Гримська М. І. Еволюція зовнішньої політики КНР в умовах реалізації стратегії “чотирьох модернізацій” : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.04. Київ, 2009. 16 с.]

Hvoz, V. (2019). The new multipolar world and Ukraine. *BINTEL. Journal of Geopolitical Analysis*, 1, 19-28. [In Ukrainian]. [Гвоздь В. Новий багатополарний світ і Україна. *БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики*. 2019. №1. С. 4–10.]

International Trade Centre. Official webpage (2022). Indicators of Ukraine’s trade with China. Retrieved from: https://www.trademap.org/Country_SelProductCountry.aspx?nvpm=1%7c804%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1 (accessed 14.11.2023).

Katsimon, O. (2024). Chinese President Xi Jinping said reunification with Taiwan is a “historical necessity” in New Year’s speech. [In Ukrainian]. [Кацімон О. Сі Цзіньпін у новорічній промові заявив, що возз’єднання з Тайванем є “історичною необхідністю”. Суспільне. Новини : веб-сайт]. Retrieved from: <https://suspilne.media/651382-si-czinpin-u-novorichnij-promovi-zaaviv-so-vozzednanna-z-tajvanem-e-istoricnou-neobhidnistu/> (accessed 06.01.2024).

Kiktenko, V. (2015a). The role of the theory of “soft power” in creating a new image of China. *Chinese Studies*, 1-2, 39-50. [In Ukrainian]. [Кіктенко В. О. Роль теорії «м’якої сили» у створенні нового образу Китаю. *Китаєзнавчі дослідження*. 2015. № 1-2. С. 39–50.]

Kiktenko, V. (2015b). The theory of “peaceful rise/development of China” in political and scientific discourse. *The World of the Orient*, 1(86), 125-137. DOI: 10.15407/orientw2015.01.125. [In Ukrainian]. [Кіктенко В. О. Теорія “мирного піднесення / розвитку Китаю” в політичному та науковому дискурсі. *Східний світ*. 2015. № 1(86). С. 125–137.]

Kiktenko, V. (2015c). “Chinese threat” in the global context: theory and real challenges. *The World of the Orient*, 2(87), 117-125. DOI: 10.15407/orientw2015.02.117. [In Ukrainian]. [Кіктенко В. О. “Китайська загроза” в глобальному контексті: теорія і реальні виклики. *Східний світ*. 2015. № 2(87). С. 117–125.]

Kiktenko, V. (2019). Formation of the national school of ukrainian chinese studies (1991 and beginning of the 21st century). *The World of the Orient*, 4(105), 27-61. DOI: 10.15407/orientw2019.04.027. [In Ukrainian]. [Кіктенко В. О. Формування національної школи українського китаєзнавства (1991 – початок ХХІ ст.). *Східний світ*. 2019. № 4(105). С. 27–61.]

Kiktenko, V., & Drobotiuk, O. (2021). Scientific and educational cooperation between Ukraine and China in the period 2016–2020. *The World of the Orient*, 4(113), 33-55. DOI: 10.15407/orientw2021.04.033. [In Ukrainian]. [Кіктенко В. О., Дроботюк О. В. Науково-освітнє співробітництво між Україною та КНР у період 2016–2020 рр. *Східний світ*. 2021. №4(113). С. 33–55.]

Kiptsar, I. (2006). *Ukrainian-Chinese Relations in the Period 1992–2002*. Kyiv. [In Ukrainian]. [Кіпцар І. А. Українсько-китайські відносини у період 1992–2002 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2006. 20 с.]

Klymchuk, I., & Orlov, S. (2021). China’s “sharp power” in the context of Ukraine. *Young Scientist*, 10(98), 188-191. DOI: 10.32839/2304-5809/2021-10-98-40. [In Ukrainian]. [Климчук І. І., Орлов С. Ю. «Гостра сила» Китаю в контексті України. *Молодий вчений*. 2021. № 10(98). С. 188–191.]

Kononenko, M. (2016). *Evolution of the foreign policy strategy of the People’s Republic of China in the Persian Gulf region*. Kyiv. [In Ukrainian]. [Кононенко М. Г. Еволюція зовнішньополітичної стратегії КНР в регіоні Перської затоки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня політ. екон. наук : 23.00.04. Київ, 2016. 20 с.]

Lebyd, N. (2021). Partnership or takeover? How safe is rapprochement with China for Ukraine? [In Ukrainian]. [Лебідь Н. Партнерство чи поглинання? Наскільки безпечне для України зближення з Китаєм. Главком : веб-сайт]. Retrieved from: <https://glavcom.ua/publications/partnerstvo-chi-poglinannya-naskilki-bezpechne-dlya-ukrajini-zblizhennya-z-kitajem-769106.html> (дата звернення 09.01.2024).

Lenskii, P. (2010). *The Central Asian Vector of the PRC Policy in the Field of Regional Security in the Post-Bipolar Period*. Kyiv. [In Ukrainian]. [Ленський П. С. Центральнаазізський вектор політики КНР у галузі регіональної безпеки в постбіполарний період : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.04. Київ, 2010. 21 с.]

Li, Yan (2018). Chinese-Ukrainian cooperation within the framework of the “One Belt, One Road” initiative: current state and prospects. *Ukraine–China*, 13, 32-39. [In Ukrainian]. [Лі Янь. Китайсько-українське співробітництво в рамках ініціативи “Один пояс, один шлях”: сучасний стан та перспективи. *Україна-Китай*. 2018. № 13. С. 32–39.]

- Lototskyi, S., & Trokhymchuk, S. (2002). *Ukraine in the World Geopolitical Space*. Lviv: Lviv National University. [In Ukrainian]. [Лотоцький С., Трохимчук С. Україна в світовому геополітичному просторі. Львів : Видавництво ЛНУ, 2002. 192 с.]
- Luzan, O. (2023). China benefits from Russia's war against Ukraine, NYT. [In Ukrainian]. [Лузан О. Китай отримує вигоди від війни РФ проти України, – NYT. Цензор.НЕТ : веб-сайт]. Retrieved from: <https://censor.net/ua/n346297> (accessed 08.01.2024).
- Makohin, Z. (2011). *Development of Ukrainian-Chinese Economic Relations from the Perspective of Strategic Partnership*. Lviv. [In Ukrainian]. [Макогін З. Я. Розвиток українсько-китайських економічних відносин з позиції стратегічного партнерства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.02. Львів, 2011. 21 с.]
- McFate, S. (2023). *The New Rules of War. Victory in the Age of Durable Disorder*. Kyiv: Nash Format. [In Ukrainian]. [Макфейт Ш. Нові правила війни. Перемога в епоху тривалого хаосу. Київ : Наш формат, 2023. 256 с.]
- McMaster, H. R. (2023). *Battlegrounds. The Fight to Defend the Free World*. Kyiv: Nash Format. [In Ukrainian]. [Макмастер Г. Поля битв. Боротьба за захист вільного світу. Київ : Наш формат, 2023.]
- Meteleshko, Yu. (2023). China's soft power: directions and features of ukrainian scientific discourse. *Regional Studios*, 34, 157-162. DOI: 10.32782/2663-6170/2023.34.27. [In Ukrainian]. [Метелешко Ю. «М'яка сила» Китаю: напрями та особливості українського наукового дискурсу. *Регіональні студії*. 2023. № 34. С. 157–162.]
- НАСР. (2024). International Sponsors Of War. [In Ukrainian]. [Міжнародні спонсори війни. НАЗК : веб-сайт]. Retrieved from: <https://sanctions.nazk.gov.ua/boycott/> (дата звернення 04.01.2024).
- Open questions of the Ukrainian Association of Chinese Studies to the Extraordinary and the Plenipotentiary Ambassador of the People's Republic of China to Ukraine Mr. Fan Xianzhong regarding Russian aggression in Ukraine. (2022). *Ukraine–China*, 1(23), 54-57. [In Ukrainian]. [Відкриті питання Української асоціації китаєзнавців до Надзвичайного і Повноважного Посла КНР в Україні пана Фань Сяньжуна щодо російської агресії в Україні. *Україна–Китай*. 2022. № 1(23). С. 54–57.]
- Osyenko, R. (2022). War reveals who your real strategic partner is. *Ukraine–China*, 1(23), 43-45. [In Ukrainian]. [Осипенко Р. Війна виявляє, хто твій реальний стратегічний партнер. *Україна–Китай*. 2022. №1(23). С. 43–45.]
- Prosvirina, E. (2010). The current state and problems of Ukrainian-Chinese trade and economic cooperation. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 60, 232-239. [In Ukrainian]. [Просвірніна Є. Сучасний стан та проблеми українсько-китайського торговельно-економічного співробітництва. *Економічна та соціальна географія*. 2010. Вип. 60. С. 232–239.]
- Ross, R. S. (2005). Assessing the China Threat. *The National Interest*, Fall, 81-87.
- Shambaugh, D. (1996). Containment or Engagement of China? Calculating Beijing's Responses. *International Security*, Vol. 21(2), 180-209.
- Shamrayeva, V. (2022). Ukrainian-Chinese relations in the context of the development of regional policy of the People's Republic of China. In *Chinese civilization: traditions and modernity* (pp. 155-159). Kyiv-Lviv-Torun: Liha-Pres. DOI: 10.36059/978-966-397-284-8-38. [In Ukrainian]. [Шамраєва В. М. Українсько-китайські відносини у контексті розвитку регіональної політики КНР. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність* : збірник матеріалів XVI Міжнародної наукової конференції, 30 листопада 2022 р. Київ-Львів-Торунь : Liha-Pres, 2022. С. 155–159.]
- Sharma, R. (2018). *Breakout Nations. In Pursuit of the Next Economic Miracles*. Kyiv: Nash Format. [In Ukrainian]. [Шарма Р. Передові країни. В очікуванні «економічного дива». Київ : Наш формат, 2018. 296 с.]
- Shevchuk, O. (2008). *China between the USA and Russia: geostrategic relations*. Mykolaiv: "Firma "Ilion" LLC. [In Ukrainian]. [Шевчук О. В. Китай між США та Росією: геостратегічні відносини. Миколаїв : ТОВ "Фірма "Іліон", 2008. 448 с.]
- Solonina, E. (2020). Ukraine, China, the USA and "Motor Sich": who owes whom 3.5 billion dollars? [In Ukrainian]. [Солонина Є. Україна, Китай, США і «Мотор Січ»: хто кому винен 3,5 мільярди доларів? Радіо Свобода: веб-сайт]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukraine-usa-china-motor-sich/30988840.html> (accessed 08.01.2024).
- Stafichuk, V. (2013). Multipolarity of the global political space and Ukraine. *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series "International Relations"*, 3, 44-51. [In Ukrainian]. [Стафійчук В. Багатополарність глобального політичного простору та Україна. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Міжнародні відносини»*. 2013. Вип. 3. С. 44–51.]
- Stafichuk, V. (2020). Priority rating of countries of the world for Ukraine's national interests. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 84, 13-22. DOI: 10.17721/2413-7154/2020.84.13-22. [In Ukrainian]. [Стафійчук В. Рейтинг пріоритетності держав світу відповідно до національних інтересів України. *Економічна та соціальна географія*. 2020. Вип. 84. С. 13–22.]
- Standish, R. (2021). Borrow and borrow: how China's controversial loans are driving other countries into debt? [In Ukrainian]. [Стандіш Р. (2021) Позич і зроби боржником: як суперечливі позики Китаю зтягають у борги інші країни? Радіо Свобода : веб-сайт]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/31219632.html> (accessed 09.01.2024).

- Taran, M. (2014). "Chinese dream" in a "harmonious world". *Ukraine-China*, 1, 16-18. [In Ukrainian]. [Таран М. «Китайська мрія» в «гармонійному світі». *Україна-Китай*. 2014. № 1. С. 16–18.]
- The Economist Intelligence Unit (2022). *Democracy Index 2022. Frontline democracy and the battle for Ukraine*. Retrieved from: <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/DI-final-version-report.pdf> (accessed 03.01.2024).
- Tkachuk, L. (2007). Asia-Pacific region: geopolitical aspect. In B. Yatsenko & others. *Political Geography and Geopolitics*. (pp. 234-253). Kyiv: Lybid. [In Ukrainian]. [Ткачук Л. М. Азійсько-Тихоокеанський регіон: геополітичний аспект. *Політична географія і геополітика* / Б. П. Яценко та ін. Київ : Либідь, 2007. С. 234-253.]
- Tsyvatii, V. (2020). Public diplomacy and the main directions of China's "soft power" policy in the conditions of the polycentric world system of the 21st century: institutional and diasporic aspects. In *Chinese civilization: traditions and modernity* (pp. 257-261). Kyiv: Helvetyka. [In Ukrainian]. [Ціватий В. Г. Публічна дипломатія та основні напрями політики «м'якої сили» Китаю в умовах поліцентричного світоустрою ХХІ століття: інституціональний і діаспоральний аспекти. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність* : збірник матеріалів XIV Міжнародної наукової конференції, 5 листопада 2020 р. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 257–261.]
- United Nation (2024). *Voting Data United Nation Digital Library*. Retrieved from: <https://digitallibrary.un.org/search?cc=Voting+Data&ln=en&c=Voting+Data&rg=50&jrec=30> (accessed 08.01.2024).
- Vishnevskia-Cherkas, I. (2016). *USA – China: engagement strategy*. Kyiv: Diplomatic Academy of Ukraine under the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. [In Ukrainian]. [Вишневська-Черкас І. Г. США – КНР: стратегія конгейджменту. Київ : Дипломатична академія України при МЗС України, 2016. 328 с.]
- Yanchenko, V. (2024). China has increased supplies of high-precision machine tools to Russia's military-industrial complex 10 times, – The Financial Times Source. [In Ukrainian]. [Янченко В. Китай у 10 разів збільшив постачання високоточних верстатів для ВПК Росії, – The Financial Times. Цензор.НЕТ : веб-сайт]. Retrieved from: URL: <https://censor.net/ua/n3465282> (accessed 03.01.2024).
- Yatsenko, B. (2022). Geostrategic positioning economically developed countries in the modern world. *Ukrainian Geographical Journal*, 2, 46-53. DOI: 10.15407/ugz2022.02.046. [In Ukrainian]. [Яценко Б. Геостратегічне позиціонування економічно розвинених країн сучасного світу. *Український географічний журнал*. 2022. № 2. С. 46–53.]
- Yergin, D. (2022). *The New Map. Energy, Climate, and the Clash of Nation*. Kyiv: Laboratoria. [In Ukrainian]. [Єрґін Д. Нова карта світу. Енергетика, клімат, конфлікти. Київ : Лабораторія, 2022. 488 с.]
- Zhen, F. (2017). Analysis of trade and economic cooperation between China and Ukraine within the framework of the "One Belt, One Road" strategy. *Ukraine-China*, 3, 78-83. [In Ukrainian]. [Жень Фей. Аналіз торговельно-економічного співробітництва Китаю та України в рамках стратегії "Один пояс, один шлях". *Україна-Китай*. 2017. №3(9). С. 78–83.]

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОСТКОНФЛІКТНИХ СУСПІЛЬСТВ: ДОСВІД КРАЇН КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ

Ірина ГУДЗЕЛЯК

*Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна
iryna.hudzelyak@lnu.edu.ua*

Анотація:

У статті показано демографічні втрати держав колишньої Югославії у війнах 1990-х років та проаналізовано тенденції повоєнного демографічного розвитку Хорватії, Боснії і Герцеговини, Сербії, Чорногорії, Північної Македонії, Словенії та частково визнаної держави Косово. До початку воєн в цих країнах в основному завершився другий демографічний перехід, рівень народжуваності наблизився до середньоєвропейського значення. Суттєвого скорочення сумарного коефіцієнта народжуваності в країнах Балканського регіону упродовж збройних конфліктів не було. Лише в Косово та Боснії і Герцеговині виявлено помітне зниження кількості народжених унаслідок великих міграційних втрат репродуктивних когорт. Вплив війни проявився у пришвидшеній трансформації повікової народжуваності, відбувалося зниження ранньої народжуваності на тлі постаріння материнства. Встановлено, що у поствоєнних суспільствах Балканського регіону, за винятком Сербії, не простежувалося компенсаційного зростання народжуваності. Рівень народжуваності в країнах колишньої Югославії змінювався синхронно з тими європейськими державами, які пережили глибокі економічні кризи, або геополітичні перетворення, зокрема вступили до ЄС. Досліджено структурно-демографічні трансформації у постконфліктних суспільствах. Виявлено, що під час війни темпи зниження частки дитячого населення і темпи демографічного старіння були вищими від середньоєвропейських. Довгострокова динаміка вікового складу населення сучасних постконфліктних країн колишньої Югославії не відрізняється за головними параметрами від інших країн Європи. Встановлено, що головним фактором скорочення кількості населення регіону є вимушена зовнішня міграція. Найбільша питома вага емігрантів від чисельності постійного населення є в Косово та Боснії і Герцеговині. В цих країнах нерозв'язані етнополітичні проблеми дестабілізують загалом розвиток суспільства, негативно впливають на процеси природного відтворення та виступають стримуючим чинником повернення мігрантів. З урахуванням аналогій постконфліктних суспільств Балканського регіону, а також беручи до уваги кризові параметри демографічної ситуації до повномасштабної війни 2022 року, побудовано сценарії демографічного розвитку України. Вони обумовлені виключно ймовірними міграційними тенденціями. Оптимістичний і песимістичний сценарії демографічного розвитку України визначаються низкою зовнішніх і внутрішніх чинників. Надано рекомендації щодо засадничих принципів політики рееміграції українських біженців.

Ключові слова: населення, демографічний розвиток, вікова структура, міграції, війна, постконфліктне суспільство.

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF POST-CONFLICT SOCIETIES: THE EXPERIENCE OF THE COUNTRIES OF THE FORMER YUGOSLAVIA

Iryna HUDZELYAK

*Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine
iryna.hudzelyak@lnu.edu.ua*

Abstract:

The article shows the demographic losses of the states of the former Yugoslavia in the wars of the 1990s and analyzes the trends of the post-war demographic development of Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, North Macedonia, Slovenia, and the partially recognized state of Kosovo. Before the start of the wars, the second demographic transition was largely completed in these countries, and the birth rate approached the average European value. There was no significant reduction in the total birth rate in the countries of the Balkan region during armed conflicts. Only in Kosovo and Bosnia and Herzegovina, there was a noticeable decrease in the number of births due to large migratory losses of reproductive cohorts. The impact of the war was manifested in the accelerated transformation of the age-related birth rate, there was a decrease in the early birth rate against the background of an aging motherhood. It was established that in the post-war societies of the Balkan region, except Serbia, there was no compensatory increase in the birth rate. The birth rate in the countries of the former Yugoslavia changed synchronously with those European states that experienced deep economic crises or geopolitical transformations, in particular, joined the EU. Structural and demographic transformations in post-conflict societies are studied. It was found that during the war, the rate of decline in the share of the child population and the rate of demographic aging were higher than the European average. The long-term dynamics of the age structure of the population of the modern post-conflict countries of the former Yugoslavia do not differ in the main parameters from other European countries. It was established that the main factor in reducing the population of the region is forced external migration. The largest specific weight of emigrants from the number of permanent population is in Kosovo and Bosnia and Herzegovina. In these countries, unresolved ethno-political problems destabilize the development of society in general, negatively affect the processes of natural reproduction, and act as a deterrent to the return of migrants. Taking into account the analogies of the post-conflict societies of the Balkan region, as well as taking into account the crisis parameters of the demographic situation before the full-scale war of 2022, the scenarios of the demographic development of Ukraine are built. They are due exclusively to probable migration trends. Optimistic and pessimistic scenarios of the demographic development of Ukraine are determined by several external and internal factors. Recommendations regarding the basic principles of the policy of re-emigration of Ukrainian refugees have been provided.

Key words: population, demographic development, age structure, migrations, war, post-conflict society.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2024.91.19-29>

UDC: [911.3:314.116](497.1-021.68)"199"

Вступ. Повномасштабне вторгнення росії до України, яке розпочалось 24 лютого 2022 року, спровокувало найбільшу після Другої світової війни вимушену міграцію населення, десятки тисяч людей загинули і зникли безвісти. Югославія у 1991–2001 роках пережила аналогічні тенденції – збройні конфлікти, етнічні чистки, масові вбивства, концентраційні табори, депортації, потоки біженців та внутрішньо переселених осіб.

Війна, безумовно, вплине на подальший демографічний розвиток України, а це визначатиме можливості відновлення держави. Важливо передбачити ймовірні тенденції демографічної і міграційної поведінки населення України у поствоєнний період. Для цього необхідно вивчити тенденції демографічних трансформацій постконфліктних суспільств на території Європи. Історичний досвід держав колишньої Югославії є важливим для України навіть попри слабку подібність умов, які склались у 1990-х роках на Балканському півострові та у 2014 і 2022 роках в Україні.

Метою дослідження є аналіз тенденції повоєнного демографічного розвитку держав колишньої Югославії – Хорватії, Боснії і Герцеговини, Сербії, Чорногорії, Північної Македонії, Словенії, а також частково визнаної держави Косово, побудова сценаріїв демографічного розвитку України з урахуванням аналогій постконфліктних суспільств Балканського регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Достовірної емпіричної бази демографічного розвитку в повоєнний період розвинених країн, де уже відбувся демографічний перехід до сучасного типу відтворення, немає, за винятком країн колишньої Югославії. Після встановлення миру в регіоні з'явилося ряд наукових праць, які присвячені демографічним втратам у війні та особливостям вимушеної міграції. Комплексну оцінку статистики людських втрат країн світу у війнах і конфліктах у ХХ–ХХІ століттях, у тому числі Югославії, а також кількісний аналіз вимушеної міграції проведено О. Лавером (Laver, 2014, 2018). Автор на основі різних джерел інформації виводить усереднені результати прямих демографічних втрат у конфліктах.

Грунтовні демографічні дослідження впливу війни на процеси народжуваності базувалися на емпіричних даних країн, що пережили Першу і Другу світові війни. Науковцями багатьох країн світу було доведено, що скорочення рівня народжуваності під час війни швидко змінювалося короткотривалим компенсаційним зростанням народжуваності, коли конфлікт завершувався. Така ж динаміка процесів народжуваності фіксувалася в Україні у ХХ столітті (Libanova et al., 2008).

Подібні тенденції демографи виявляли у кінці ХХ ст. у постконфліктних країнах Африки та Азії, – Руанді, ДРК, Камбоджі, в яких другий демографічний перехід ще не був завершений. Під час збройного конфлікту спостерігається зниження рівня народжуваності внаслідок незахищеності і

загроз життю, загального зростання насильства, психологічного стресу, невпевненості в особистих доходах, втрати здоров'я (Agadjanian & Prata, 2002; Blanc, 2004; Brunborg et al., 2006). Зростання народжуваності у повоєнний період у країнах, що розвиваються, є проявом раціональної демографічної поведінки: це проявляється в «ефекті страхування», тобто народженні більшої кількості дітей, що у подальшому сприяє відносному економічному благополуччю сімей і кращому забезпеченню батьків у старості (Debarati & D'Aoust, 2011).

Попри обмеженість статистичної бази воєнного періоду для демографічних досліджень, відмінні підходи до статистичної оцінки людських втрат, а отже різні кількісні результати аналізу, автори одностайно наголошують на тому, що війна в Югославії у 1990-х зумовила дещо інші наслідки у демографічній системі, аніж Друга світова (Hammel, 1993; Szymańska, 2022; Kurylo & Aksyonova, 2023).

Вплив воєнних конфліктів на народжуваність у країнах колишньої Югославії досліджено Крімером Б. О. Проаналізувавши повікові коефіцієнти народжуваності, учений довів, що збройні конфлікти фактично сприяли прискоренню трансформації процесів народжуваності, не виступаючи при цьому безпосередніми чинниками зрушень, а динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності у цих країнах у 1990–2012 роках відповідала тогочасним загальноєвропейським тенденціям (Krimmer, 2015).

Застосовуючи історичні аналогії наслідків війни в Югославії О. Малиновська дослідила перспективи перебування за кордоном українців та повернення вимушених мігрантів як важливої складової повоєнного відновлення України (Malynovska, 2023).

Перспектива приєднання до ЄС держав Західних Балкан (Албанії, Сербії, Чорногорії, Північної Македонії, Боснії і Герцеговини) обумовила необхідність використання нових підходів до вивчення населення потенційних держав-членів. Нові акценти наукових досліджень спрямовані на статистичну оцінку демографічного потенціалу регіону та визначення головних проблем демографічного розвитку, які є наслідками воєн, повоєнної економічної стагнації, внутрішньополітичної нестабільності, міжетнічної напруги (Szymańska, 2022; Demographic developments in the Western Balkans and Turkey, 2021; Multi-dimensional Review of the Western Balkans, 2021).

Методика дослідження. Емпіричною базою дослідження є первинні статистичні матеріали кількості населення, демографічних процесів і структур, міграції населення Європи, у тому числі України, що містяться в електронних базах даних: Data Portal (United Nations); World Population Data Sheet (PRB); Population statistics (Eurostat); Statistical Yearbook: Country Data Sheet (UNHCR); Migration Data Portal; Uppsala Conflict Data Program; Population of Ukraine (State Statistics Service of Ukraine). Часовим рамками дослідження є воєнний і поствоєнний період розвитку країн колишньої Югославії: демографічний

аналіз здійснено по однорічних інтервалах за 1990–2023 роки, а також окремі демографічні індикатори проаналізовано по десятирічних інтервалах за 1950–2020 роки.

Дослідження демографічних тенденцій розвитку постконфліктних суспільств ґрунтується на історичному підході, який дозволив виявити головні чинники, що впливають на демографічні процеси і структурно-демографічні трансформації в окремих країнах колишньої Югославії та висвітлені у працях (Ambroso, 2006; Kosarevych, 2022; Wood, 2001; Multi-dimensional Review of the Western Balkans, 2021). У роботі застосовано порівняльно-географічний метод для визначення місця країн колишньої Югославії і України на демографічній карті Європи. Дослідження базується на використанні статистичних методів: розраховано середні величини і темпи зміни ключових демографічних індикаторів у довоєнний, воєнний та поствоєнний періоди. Окремі індикатори демографічного розвитку країн Європи (сумарний коефіцієнт народжуваності, частка дитячого населення, частка осіб у віці понад 65 років) представлені у формі динамічних картосхем.

Побудова ймовірних сценаріїв поствоєнного розвитку України здійснена із застосуванням методу аналогій. Враховуючи те, що країни колишньої Югославії перед початком війни перебували на завершальному етапі переходу до сучасного типу відтворення населення, можна припустити, що демографічна поведінка населення України в умовах війни матиме суттєву подібність до тієї, яка домінувала у 1990-х в Балканському регіоні. Отже,

сценарії повоєнного демографічного розвитку також можуть мати аналогічні тренди. Водночас, варто наголосити, що геополітична ситуація в країнах колишньої Югославії у 1990-х роках та Україні у 2022 році за багатьма ознаками відрізняється.

Результати дослідження. Дезінтеграційні процеси в Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія (СФРЮ) розпочалися у 1991 році і завершилися виникненням шести держав, а також проголошенням державного суверенітету Косово, яку на початку 2024 року офіційно визнала 101 держава світу. Такі зміни на політичній карті супроводжувалися збройними конфліктами на території усіх республік СФРЮ. Війну на Балканах розпочала Югославська народна армія (фактично сербське збройне угруповання), яка мала на меті не допустити суверенного розвитку республік. Тривалість збройних конфліктів в усіх країнах у силу різних чинників була різною.

Найкоротша – десятиденна війна у Словенії 1991 року. Війна у Хорватії тривала упродовж 1991–1995 років, однак повний контроль над усією державною територією було здобуто 1998 року. У Боснії і Герцеговині збройний конфлікт відбувався у 1992–1996 роках. Мирна Дейтонська угода, підписана у грудні 1995 року, не вирішила етнотериторіальних суперечок, а навпаки, закріпила право на існування сепаратистського утворення – Республіки Сербської, яка стала головним фактором внутрішньої нестабільності, визначила подальше існування федерації як неспроможної держави. У Косово, яке у 1990-их перебувало у складі Союзної

Таблиця 1

Демографічні втрати у країнах колишньої Югославії внаслідок збройних конфліктів 1991–2001 років

Країни	Період війни, роки	Кількість, тис. осіб		Частка від кількості довоєнного населення, %	
		загиблі та безвісти зниклі (розподіл за етнічними групами)	біженці з країни і ВПО (максимальні значення)	загиблі та безвісти зниклі (максимальні значення)	біженці з країни і ВПО
Словенія	1991	0,07 (25% – словенці)	0,86	0,0	0,04
Хорватія	1991–1995	1,48–20,0 (75% – хорвати, 25% – серби)	500	0,41	10,3
Боснія і Герцеговина	1992–1996	63,5–102,6 (65% – боснійці, 25% – серби, 8% – хорвати)	2200	2,3	49,0
Косово	1998–1999	2,65–13,5 (80% – албанці, 16% – серби)	1463	0,6	66,9
Північна Македонія	2001	150–250 осіб	-	0,01	-

Республіки Югославії, війна тривала упродовж 1998–1999 років. Її наслідки, зокрема перебування в сусідній Північній Македонії албанських біженців чисельністю приблизно 360 тис. осіб, спровокувало тут у 2001 році збройний конфлікт та подальшу репатріацію усіх мігрантів.

Прямі демографічні втрати унаслідок воєн в колишній Югославії оцінюють у 131,6–141,2 тис. осіб (Laver, 2018), що становить приблизно 0,5–0,6% від довоєнного населення федерації (табл. 1). На момент укладання Дейтонської угоди мігрантами стали понад три мільйони людей (Young, 2001).

Найбільші демографічні втрати зазнала Боснія і Герцеговина – у збройному конфлікті 1992–1996 років згідно Uppsala Conflict Data Program загинуло 63,5 тис. осіб. Інші джерела наводять дані від 97,2 до 102,6 тис. осіб. Borden & Caplan (1996) стверджують про 250 тис. смертей та 2,7 млн біженців і внутрішньо переселених осіб. Боснійці як етнос втратив 3% населення. Біженцями та внутрішньо переміщеними особами під час війни стало майже 50% від постійної кількості населення країни у 1991 році. З них приблизно 700 тис. виїхало до країн ЄС, близько 500 тис. осіб – до сусідніх республік. Зокрема Хорватія надала притулок біля 400 тис. вихідцям з Боснії і Герцеговини. Унаслідок недосконалої мирної угоди, невирішеності багатьох внутрішньополітичних питань, зокрема відсутності етнічного примирення, багато біженців залишаються за кордоном. Станом на 2020 рік за даними ООН чисельність емігрантів з Боснії і Герцеговини становила 1,7 млн осіб (The Migration Data Portal). Більшість із них

проживають у сусідніх країнах – Хорватії (381,1 тис.), Сербії (342,5), Німеччині (221,7), Австрії (168,8), Словенії (122,2).

Війна у Хорватії мала великі масштаби: тимчасово окупованими було 26% території. Людські втрати досягнули майже 20 тис. убитих та зниклих безвісти, або 0,41% від усього довоєнного населення. Ще 10,3% стали біженцями і ВПО, однак після завершення гострої фази війни 240 тис. хорватів повернулися у свої домівки (Kosarevych, 2022).

У Косово в результаті війни 1998–1999 років загинувими і зниклими безвісти вважають приблизно 13,5 тис. осіб, що становить 0,6% від постійного довоєнного населення. Мігрантами стало майже 67% населення, більшість біженців осіли в сусідніх Албанії та Північній Македонії, а по завершенню збройного конфлікту були репатрійовані з цих країн.

Найкоротшими та найменшими за наслідками були збройні конфлікти у Словенії, де війна у 1991 році забрала життя 70 осіб, у тім числі 18 словенців, а також в Північній Македонії, демографічні втрати якої 2001 року становили за різними оцінками 150–250 осіб.

Постконфліктне суспільство відзначається особливими тенденціями демографічного розвитку: процесами народжуваності і смертності, формуванням вікового складу населення, міграційною поведінкою населення. Передусім вплив збройних конфліктів на демографічний розвиток виявляється у динаміці людності. Депопуляція простежується в усіх країнах колишньої Югославії, які пережили серйозні воєнні конфлікти (рис. 1). Загальна кількість населення в

Таблиця 2

Динаміка головних демографічних показників країн колишньої Югославії та України

Групи країн		Темп зростання (скорочення) населення у 1991–2022 роках, %	Темп зростання (скорочення) сумарного коефіцієнта народжуваності у 1991–2022 роках, %	Приріст (скорочення) частки дитячого населення у 1990–2022 роках, %	Темп зростання частки осіб старше 65 років у 1990– 2020 роках, %
1	Словенія	106,5	114,8	-28	195
	Північна Македонія	102,8	63,0	-47	201
	Чорногорія	100,3	83,9	-29	193
2	Сербія	90,7	88,4	-41	199
	Косово	89,5	43,9	...	214
	Хорватія	83,2	93,5	-29	183
3	Боснія і Герцеговина	71,8	74,4	-38	271
	Україна	76,9	69,6	-29	141

країнах колишньої Югославії у 1990–2022 роках зменшилася з 23,994 млн до 21,421 млн осіб, або на 10,7%. Населення Європи за аналогічний період зросло на 3,7%.

За характером зміни людності упродовж 1991–2022 років виділяємо три групи країн колишньої Югославії (табл. 2). Перша група, де відбувалося збільшення населення: це політично стабільна та найбільш економічно розвинена Словенія (темп зростання 114,8%), а також Північна Македонія і Чорногорія, яких повномасштабна війна оминула. Друга група включає Сербію, Хорватію і Косово,

у яких населення зменшилося на 9,3–16,8%. Як реакція на політичні трансформації – позбавлення у 1990 році Косово широкої автономії у складі Сербії і зростання внутрішньополітичної напруги – темп приросту населення Косово скоротився з 2,7% у 1989 році до 1,2% у 1991 році, і навіть до від'ємних значень починаючи з 1992 року. Саме у воєнні 1998–1999 роки темпи скорочення населення Косово були найбільшими, а поствоєнний період характеризується послабленням депопуляційних процесів (Szumańska, 2022). До третьої групи належить Боснія і Герцеговина, людність якої зазнала найбільшого скорочення (на

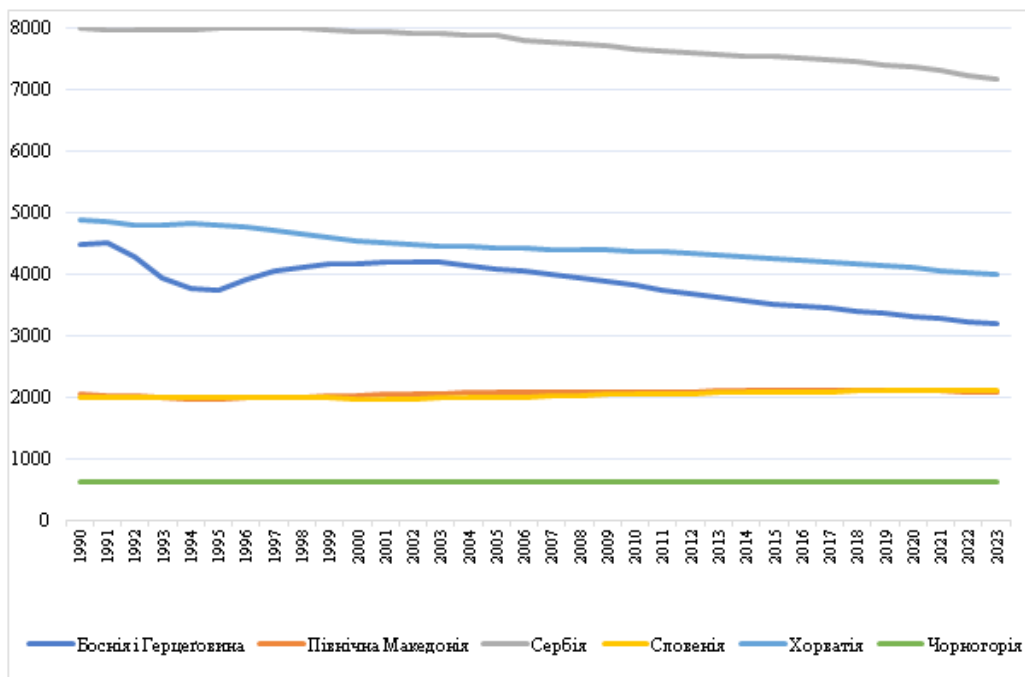

Рис. 1. Чисельність населення у країнах колишньої Югославії, тис. осіб

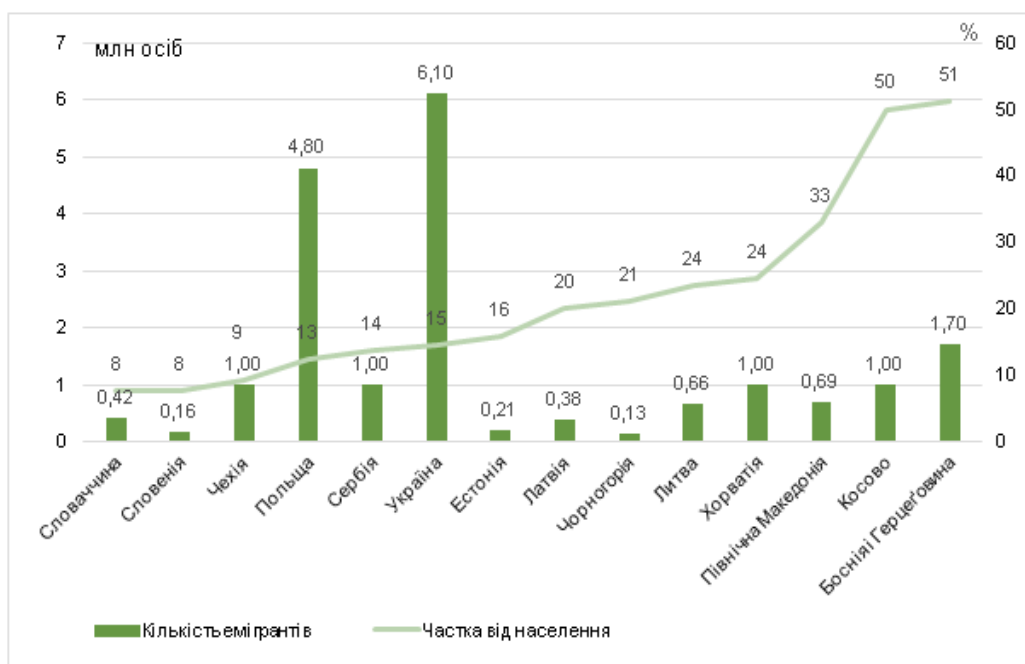

Рис. 2. Кількість емігрантів і їхня частка від наявного населення країн колишньої Югославії та окремих країн Європи, 2020 рік

28,2%). В Україні темп скорочення населення за аналогічний період співмірний з темпами депопуляції в постконфліктних суспільствах і становить 76,9%.

Позитивною складовою формування людності мирних країн Європи з високим рівнем економічного розвитку є міграційний притік, який кількісно перевершує природне скорочення. В усіх постконфліктних югославських країнах, за винятком Словенії, з 1991 року зберігалось від'ємне сальдо міграції водночас зі звуженим характером природного відтворення. Додатне сальдо міграції в окремі воєнні і післявоєнні роки у Сербії, Хорватії, Боснії і Герцеговині було результатом масового переселення етнічних меншин регіону до своїх національних держав. Зокрема, на території Сербії на кінець 1995 року перебувало 560 тис. біженців, у тому числі 297 тис. осіб з Хорватії і 250 тис. з Боснії та Герцеговини. Це була найбільша на той час кількість біженців серед усіх європейських країн. Найсуттєвіших міграційних втрат зазнало Косово у 1998 (відносне сальдо міграції становило -132‰) і 1999 роках (-86‰). Повоєнні роки також відзначалися відтоком населення, переважно працездатного, репродуктивного віку (у середньому -14‰ за 2000–2023 роки). У результаті станом на 2020 рік постконфліктні країни колишньої Югославії мали найбільші серед європейських країн діаспори (The Migration Data Portal). Так, поза межами Боснії і Герцеговини проживало 1,7 млн осіб, що становило 51% від наявного населення країни (рис. 2). З Косово емігрувало 50% населення, з Північної Македонії – приблизно третина. Це дуже виснажило демографічний потенціал і у подальшому негативно впливатиме на відтворення населення.

У сучасній Європі домінує трудова міграція, тому цілком очевидно, що міграційні втрати передусім зумовлені проблемами соціально-економічного розвитку окремих держав. Так, за даними Migration Data Portal поза межами України у 2020 році проживало 6,1 млн осіб, або 15% від наявного

населення. Суттєві міграційні втрати властиві також тим державам Центральної Європи, які приєдналися до ЄС, у зв'язку з чим відбувся значний відтік робочої сили, переважно молоді, до найбільш розвинених країн регіону.

У середині ХХ ст. у колишній Югославії за рівнем народжуваності виділялося дві групи країн: з високою народжуваністю – Північна Македонія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія; з народжуваністю, близькою до середнього у ЄС значення – Сербія, Хорватія, Словенія (рис. 3). Країни з максимальним (Північна Македонія) і мінімальним (Словенія) сумарним коефіцієнтом народжуваності відрізнялися в 1,9 рази. У Югославії особливо швидке зниження народжуваності відбулося в 1950-х роках (з 3,5 осіб у 1950 році до 2,5 осіб у 1957 році). Загалом країни першої групи у другій половині ХХ ст. демонстрували вищі темпи переходу до звуженого типу відтворення: лише за 30 років народжуваність наблизилася до рівня тих країн, де демографічний перехід розпочався раніше і тривав довго. У результаті в усіх республіках СФРЮ в кінці 1980-их рівень народжуваності наблизився до середнього в ЄС значення.

Впродовж воєнних 1990-х років у країнах колишньої Югославії простежувалося поступове зниження рівня народжуваності з подальшим незначним зростанням впродовж 2000-их. На думку Б. Крімера, такі тенденції відповідали загальноєвропейському тренду. Збройні конфлікти не спричинили значних демографічних зрушень, а лише сприяли прискоренню трансформації процесів народжуваності. Тому вплив воєнних дій на процеси народжуваності автор уподібнює з ефектом економічної кризи (Krimer, 2015).

Боснія і Герцеговина, яка зазнала найбільших людських втрат, вирізняється особливо помітним зниженням народжуваності упродовж війни. Кількість народжених зменшилась з 67 тис. у 1990 році до 43 тис. у 1996 році, або на 36%. За 1995–2000

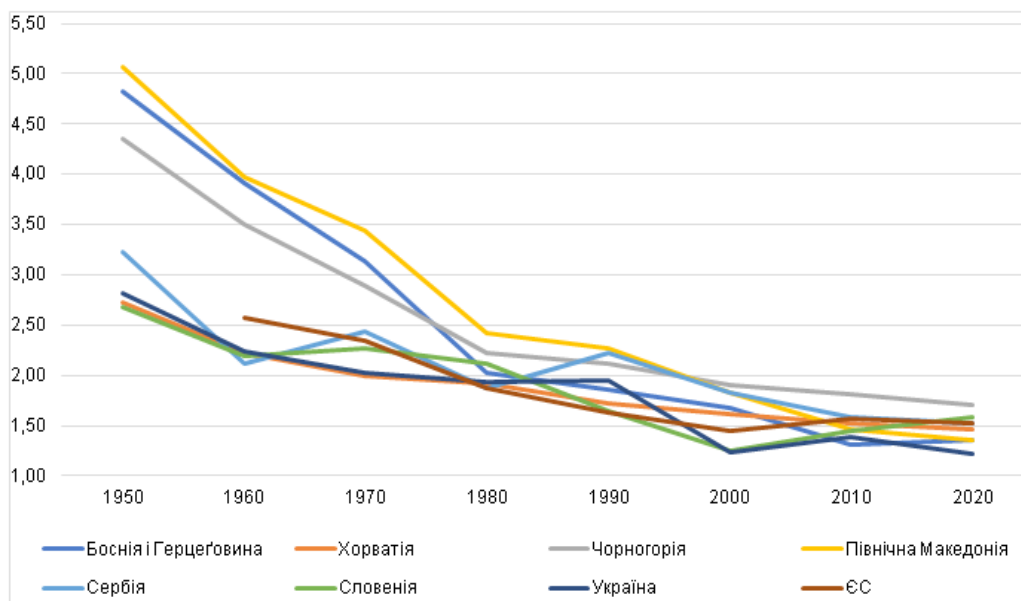

Рис. 3. Сумарний коефіцієнт народжуваності в країнах колишньої Югославії, Україні та ЄС, осіб

роках кількість народжених у Косово скоротилась з 45 до 32 тис., тобто на 29%. У Хорватії за аналогічний період кількість народжених не змінилася, що частково пояснюється тим, що країна дала прихисток приблизно 400 тис. хорватським біженцям з Боснії і Герцеговини, переважно жінкам і дітям.

Зниження народжуваності спостерігалось і в тих країнах Балканського регіону, армії яких брали участь у збройному конфлікті на території сусідніх країн. В Сербії відбулось незначне скорочення – з 97 тис. до 90 тис. осіб, або на 7%. В Албанії реакція на політичні зміни в Югославії та участь албанської армії у війні в Косово також проявилася у кількості народжених – у 2000 році зменшення становило 32% порівняно з 1990 роком.

Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності упродовж війни мала свою специфіку у різних країнах (рис. 4). Наприклад, у Боснії і Герцеговині середня кількість народжених дітей однією жінкою зменшилася з 1,79 до 1,65 осіб за 1990–1996 роки. Найсуттєвіше скорочення відбулося в Косово – з 3,65 до 2,28 осіб за 1990–2003 роки. Подібні тренди простежувалися практично в усіх постконфліктних суспільствах (Krimer, 2015). Однак, протилежні тенденції виявлено у Хорватії: сумарний коефіцієнт народжуваності збільшився з 1,63 до 1,80 осіб за 1990–1997 роки за рахунок зростання народжуваності в усіх вікових групах від 20 до 39 років. Водночас, в усіх країнах, де велися бойові дії, рання народжуваність у період війни скоротилася. Krimer (2015) також вказує на зростання позашлюбної народжуваності у воєнний час.

В країнах колишньої Югославії, за винятком Сербії, у перші повоєнні роки не фіксувалось компенсаційного збільшення народжуваності. Воно було нівельоване процесом трансформації повікової народжуваності, що є головною ознакою другого демографічного переходу. Нова модель репродуктивної поведінки, яка властива усім

європейським країнам, відзначається контрольованим «постарінням» материнства. Зростання народжуваності у віковій групі понад 30 років на тлі скорочення рівня народжуваності у молодших вікових групах зумовлено двома чинниками – усвідомленим «відкладанням» народжуваності до встановлення миру і стабільності, а також переоцінкою особистих репродуктивних намірів внаслідок травматичного впливу війни.

Таким чином, якщо напередодні збройних конфліктів Югославія виділялася високим рівнем народжуваності серед європейських країн, то у 2010 році відбулося наближення до середньоєвропейських показників. Натомість лідерами за народжуваністю у Європі стали імміграційні держави – Франція, Велика Британія, Бельгія, країни Північної Європи (рис. 5). До початку 2023 року сумарний коефіцієнт народжуваності в ЄС знизився до 1,5 осіб, а країни колишньої Югославії відзначалися дуже близькими до середньоєвропейського значеннями: Чорногорія – 1,67, Словенія – 1,63, Сербія – 1,53, Косово – 1,51, Хорватія – 1,45, Північна Македонія – 1,38, Боснія і Герцеговина – 1,34.

Трансформації вікового складу населення країн колишньої Югославії виявляються у зниженні частки дитячого населення (до 15 років) та зростанні питомої ваги людей літнього віку (65 і старші). У 1990 році країни Балканського регіону, а також більшість держав Центральної і Південно-Східної Європи виділялися достатньо молодою віковою структурою населення (рис. 6). Передвоєнна частка дитячого населення коливалася у межах від 26% у Північній Македонії до 20% у Хорватії. Висока частка дітей була в Чорногорії – 25%, у Боснії та Герцеговині і Сербії – 24%. Упродовж війни країни колишньої Югославії демонстрували швидке зниження частки дитячого населення і таким чином уже до 2010 року розрив між найбільш «молодими» і «постарілими» країнами у Європі суттєво скоротився.

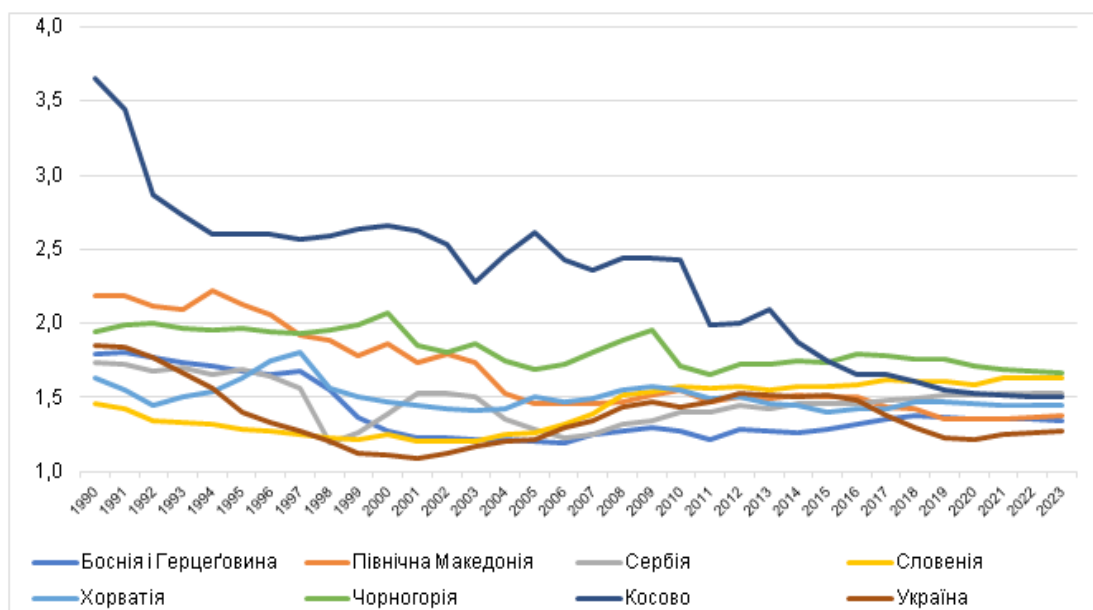

Рис. 4. Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності в країнах колишньої Югославії у воєнний та повоєнний період, осіб

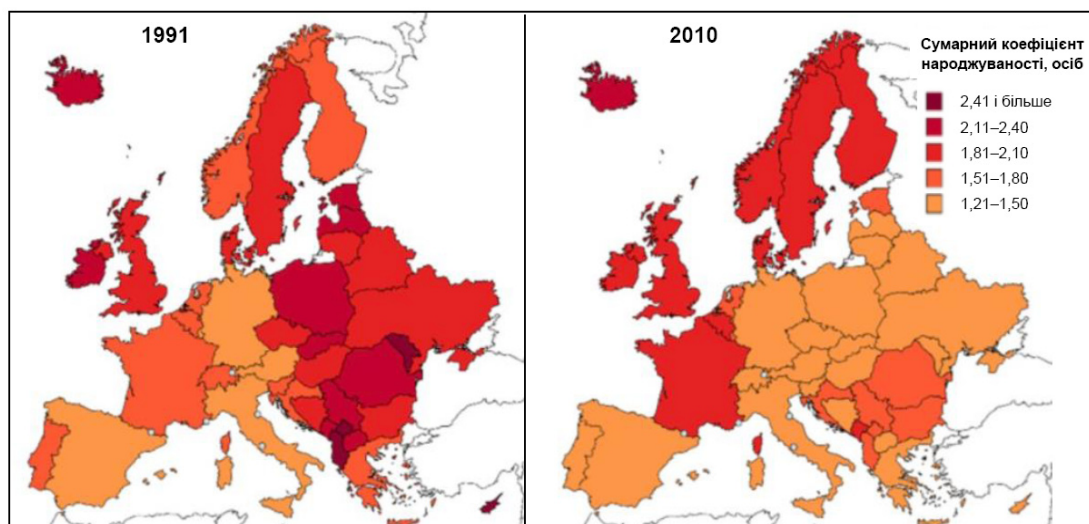

Рис. 5. Сумарний коефіцієнт народжуваності у Європі

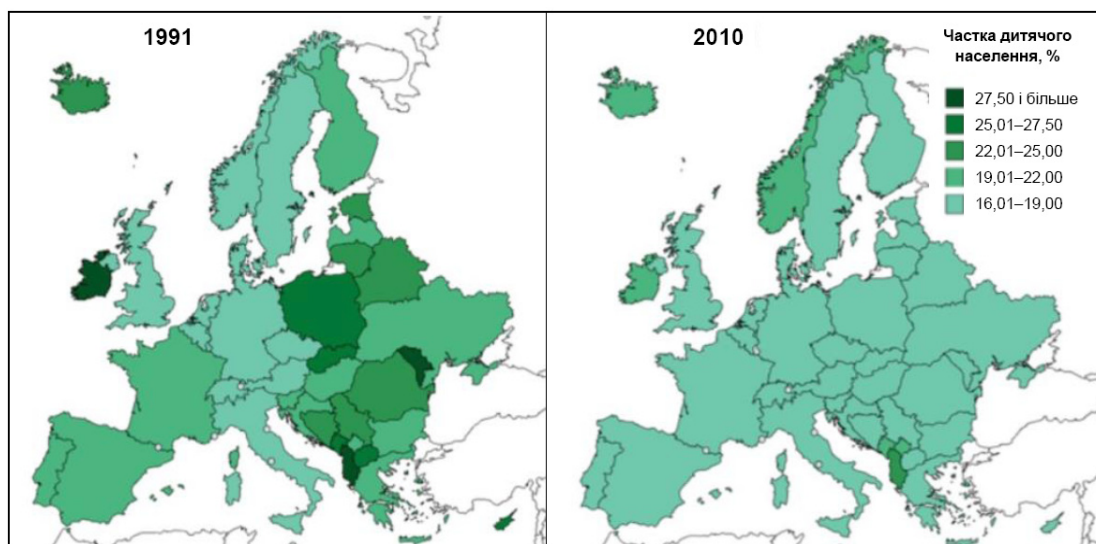

Рис. 6. Частка дитячого населення у віці до 15 років у Європі

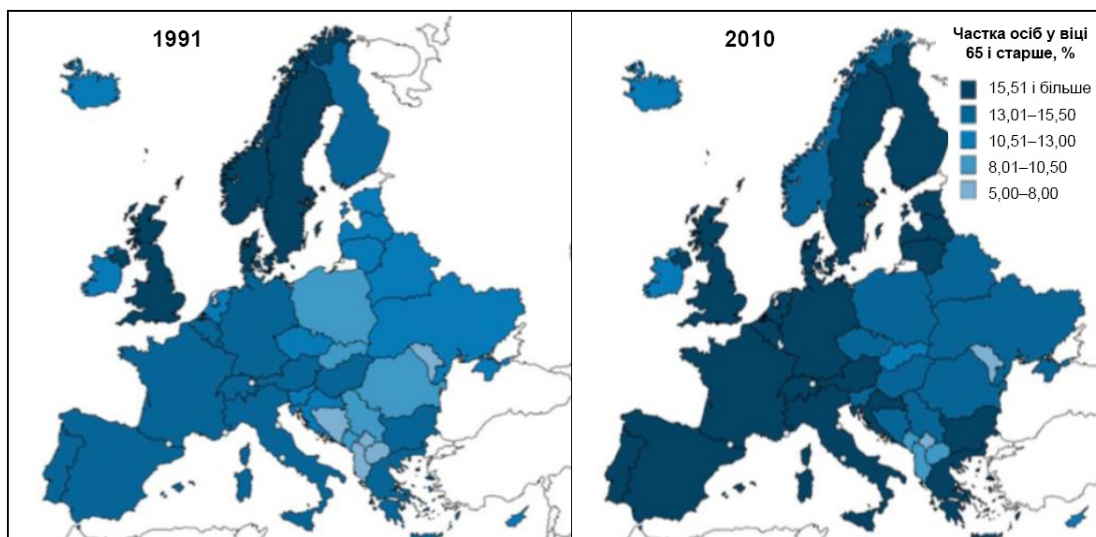

Рис. 7. Рівень демографічного старіння у Європі

За 1990–2022 роки питома вага дітей у віковій структурі найбільше зменшилася у Північній Македонії, Сербії, Боснії та Герцеговині (на 47, 41, 38 відсотків відповідно). У решти державах темпи скорочення були нижчими: у Чорногорії та Хорватії на 29%, в Словенії на 28% (див. табл. 2). За аналогічний період частка дітей у Європі зменшилась на 22% (з 21% до 16%). Варто зазначити, що подібні тенденції структурно-демографічних змін властиві й мирним державам Центральної Європи та Східної Балтії, які у 2000-их стали членами ЄС. Відкриття європейського ринку праці для вихідців з цих країн зумовило значний міграційний відтік до високорозвинених західно- і північноєвропейських держав. Втрата репродуктивного потенціалу спровокувала глибоку демографічну кризу: у Польщі, наприклад, частка дитячого населення упродовж 1990–2023 років скоротилася на 40% і досягла однакового з Україною рівня (15%), хоча в Україні за аналогічний період зменшення становило лише 29%.

Найбільша у Європі частка дітей станом на 2023 рік у Косово – 24%. У Чорногорії – 18%, у решти країнах колишньої Югославії цей показник близький до середньоєвропейського рівня і становить 14–16%. Водночас в Італії, Португалії і Мальті питома вага дитячого населення найменша у Європі – всього 13%.

Європа відзначається дуже високим рівнем демографічного старіння – 19% людей старше 65 років у 2023 році. Словенія, Хорватія та Сербія мають трохи вищий від середнього у Європі показник демографічного старіння, інші країни колишньої Югославії відзначаються дещо меншою часткою літніх людей, однак ці диспропорції невеликі. Виняток становить лише Косово, тут рівень старіння 9%, що співмірно з багатьма країнами, які розвиваються. У 1990 році Югославія мала більш сприятливу вікову структуру, порівняно з іншими європейськими країнами. У час війни та повоєнний період темпи старіння були вищими від середньоєвропейських. Результатом демографічного розвитку постконфліктних країн колишньої Югославії є високий рівень демографічного старіння як результат великих міграційних втрат молодих когорт і швидкого зниження кількості народжених (рис. 7).

Аналіз демографічного розвитку постконфліктних суспільств є важливим для формування уявлення про ймовірні тенденції демографічних процесів в Україні у повоєнний період.

Демографічна ситуація в Україні перед початком повномасштабного вторгнення росії у 2022 році відзначалася кризовими параметрами. Станом на 1 січня 2022 року в Україні проживало 40,9 млн осіб. Темпи депопуляції були одними з найвищих у Європі: за 1990–2022 роки людність скоротилася на понад 23%. Зменшення кількості населення обумовлено зниженням народжуваності та міграційним відтоком. Рівень народжуваності скоротився на більш як 30%. У результаті частка людей літнього віку збільшилася на 41%. Інтенсивність демографічних процесів в

Україні за останні 30 років загалом синхронна з середньоєвропейськими тенденціями. Однак, саме великі міграційні втрати за рахунок інтенсивної трудової еміграції сприяли швидкому зменшенню кількості населення. Так, за даними Migration Data Portal, чисельність українських емігрантів у світі (це особи, які народилися в Україні і понад три місяці легально перебувають в іншій країні) у 2010 році налічувала 5,4 млн осіб. У 2020 році – 6,1 млн осіб, серед яких 3,3 млн проживали в росії, 370 тис. в США, 356 тис. в Казахстані, 290 тис. в Німеччині, 273 тис. в Польщі.

Від початку повномасштабної війни, за даними World Population Data Sheet (2023) населення України скоротилося на 4,3 млн осіб і становило на кінець 2023 року 36,7 млн осіб. Чисельність вимушених мігрантів за кордоном збільшилась до 6,3 млн осіб. Географія еміграції зазнала суттєвих змін: 4,3 млн осіб отримали тимчасовий захист у країнах ЄС (Population statistics. Eurostat). Значна кількість осіла в інших країнах світу, однак більшість (5,9 млн осіб) проживають у Європі і Туреччині (UNHCR).

Війна негативно вплинула на кількість народжених: якщо у 2021 році в Україні народилося 272 тис. дітей, то у 2023 році – 193 тис., тобто на 29% менше. Тенденція зниження кількості народжених в Україні триває з 2012 року, коли було зафіксовано найбільшу у XXI столітті чисельність живонароджених – 520,7 тис. осіб (Population of Ukraine. State Statistics Service of Ukraine). Сучасне зниження народжуваності – це не лише результат суттєвих міграційних втрат жінок фертильного віку, але й структурно-демографічних факторів, адже приблизно з 2013 року в активний репродуктивний період вступило менш чисельне покоління народжених після 1993 року, коли у державі розпочалася фаза гострої демографічної кризи. Водночас, позитивним явищем є зростання сумарного коефіцієнту народжуваності з 1,1 особи у 2021 році до 1,3 осіб у 2023 році (World Population Data Sheet, 2023).

Загальний коефіцієнт смертності в Україні збільшився з 15‰ у 2021 році до 21‰ у 2023 році (World Population Data Sheet, 2023). Зростання смертності населення у період війни зумовлене безпосереднім впливом збройної агресії і великими людськими втратами, а також помітними трансформаціями вікового складу населення, що проявляються у зменшенні частки дитячого населення та зростанні рівня демографічного старіння.

Сценарії поствоєнного демографічного розвитку України обумовлені виключно ймовірними міграційними тенденціями, які визначаються зовнішніми і внутрішніми чинниками.

Оптимістичний сценарій передбачає масове повернення українських вимушених мігрантів з-за кордону. При цьому зовнішніми факторами рееміграції будуть: швидке завершення війни перемогою України і досягнення миру; припинення дії Директиви ЄС про тимчасовий захист українських мігрантів і ухвалення в країнах-реципієнтах рішення щодо репатріації мігрантів; міжнародна підтримка повернення та реінтеграції мігрантів; міжнародна

гуманітарна і фінансова допомога Україні для відновлення інфраструктури; притік іноземних інвестицій в економіку України і створення нових робочих місць в регіонах інтенсивної відбудови; виплата росією репарацій. Внутрішні фактори, які сприятимуть поверненню біженців, це: державні гарантії відбудови житла, пропозиції тимчасового соціального житла; соціальні гарантії вразливим категоріям населення; розширення доступу до вищої освіти на основі бюджетного фінансування; економічні реформи та успішна регіональна політика.

Песимістичний сценарій означає часткове повернення мігрантів в Україну у зв'язку з обмеженими можливостями зовнішніх партнерів, держав та міжнародних інституцій, забезпечити надання підтримки у відбудові зруйнованої інфраструктури та житла; появою правових механізмів легалізації українських мігрантів в країнах-реципієнтах після припинення дії Директиви ЄС про тимчасовий захист українських мігрантів.

Навіть у випадку реалізації оптимістичного сценарію Україна у повоєнний період може стикнутися з демографічними ризиками, такими як нова трудова та освітня еміграція молоді і подальша втрата репродуктивного потенціалу в умовах слабкого попиту на робочу силу; швидкі темпи скорочення дитячого населення; швидкі темпи демографічного старіння; зростання економічного навантаження працездатного населення і зниження якості життя населення.

Висновки. Порівняльний географічний аналіз демографічних тенденцій постконфліктних суспільств, а також окремих європейських країн і України показує, що вплив війни на рівень народжуваності у тих країнах, де завершився другий демографічний перехід, можна порівняти з дією економічної кризи, або іншими потужними суспільними явищами, як, наприклад, відкриття ринку праці Європейського Союзу для громадян країн Центральної, Південно-Східної Європи та Східної Балтії. В країнах колишньої Югославії не було виявлено вираженого компенсаційного зростання народжуваності у

повоєнний період. Подібні тенденції також з великою ймовірністю будуть відбуватися в Україні по завершенню війни, тому нова демографічна політика має бути орієнтована передусім на третю дитину і наступних дітей у сім'ї. Досвід країн колишньої Югославії доводить, що війна негативно впливає на кількість народжених та подальші демографічні тенденції через міграційні втрати репродуктивного потенціалу. Тенденції демографічного старіння в країнах колишньої Югославії у довгостроковому інтервалі синхронні з середньоєвропейськими трендами, однак за воєнний період темпи старіння були дещо вищі.

В Україні необхідно розробити політику ре-еміграції українських біженців і трудових мігрантів. Підґрунтям її ефективності має бути достовірна статистична база про розселення українців у світі та їхній соціально-економічний стан. Тому глобальний перепис українців – це першочерговий крок, до якого варто уже починати готуватися технологічно і концептуально. Механізми повернення обов'язково мають включати пропозицію місця праці, житла, широкий спектр освітніх і медичних гарантій. Необхідно налагоджувати комунікацію з тими мігрантами, які залишаються за кордоном. Можливо, доцільним буде створення в українському уряді Міністерства у справах діаспори.

В Україні необхідно розробити нову імміграційно-інвестиційну політику з акцентом на українців третьої і четвертої хвиль еміграції та їхніх нащадків (часто громадян інших країн) задля залучення в економіку їхнього інвестиційного та соціального капіталу, а також досвіду економічної діяльності в ринкових демократичних умовах. Це допоможе сформувати в Україні стабільний середній клас, який стане основою подальшого економічного розвитку.

Головною метою демографічної і соціальної політики в Україні у поствоєнний період мають бути не кількісні демографічні орієнтири, а висока якість життя населення та внутрішня згуртованість української нації.

Список використаних джерел / References:

- Agadjanian, V., & Prata, N. (2002). War, Peace, and Fertility in Angola. *Demography*, 39 (2), 215-231. DOI: 10.1353/dem.2002.0013.
- Ambroso, G. (2006). *The Balkans at a crossroads: Progress and challenges in finding durable solutions for refugees and displaced persons from the wars in the former Yugoslavia*. Research Paper No. 133. / The UN Refugee Agency. URL: <https://www.unhcr.org/media/balkans-crossroads-progress-and-challenges-finding-durable-solutions-refugees-and-displaced>
- Blanc, A. (2004). The role of conflict in the rapid fertility decline in Eritrea and prospects for the future. *Studies in Family Planning*, 35(4), 236-245. URL: <https://www.unhcr.org/media/balkans-crossroads-progress-and-challenges-finding-durable-solutions-refugees-and-displaced>
- Borden, A. & Caplan, R. (1996). Armaments, disarmament and international security. The former Yugoslavia: the war and the peace process. *SIPRI Yearbook: 1996*. 203-251. URL: <https://www.sipri.org/sites/default/files/SIPRI%20Yearbook%201996.pdf>
- Brunborg, H., Tabeau, E., & Urdal, H. (2006). The demography of armed conflict. *Journal of Peace Research*, 45(2), 301-308. DOI: 10.1177/00223433080450020804.
- Bye-Bye, Balkans: A Region in Critical Demographic Decline*. Institute for Human Sciences. URL: <https://www.iwm.at/blog/bye-bye-balkans-a-region-in-critical-demographic-decline>

- Critical Demographic Decline in Countries of the former Yugoslavia*. Sarajevo times: website. URL: <https://sarajevotimes.com/critical-demographic-decline-in-countries-of-the-former-yugoslavia/>
- Data Portal. United Nations: website. URL: <https://population.un.org/dataportal/data/indicators/19/locations/70/start/1990/end/2030/table/pivotbylocation>
- Debarati, G.-S., D'Aoust, O. (2011). Demographic and health consequences of civil conflict. In *World Development Report background papers – 2011*. Washington, DC: World Bank. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/2010/10/14266127/demographic-health-consequences-civil-conflict>
- Demographic developments in the Western Balkans and Turkey. Factsheets: 2021 edition*. Publication Office of the European Union. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3c0cc3fd-da15-11eb-895a-01aa75ed71a1/language-en>
- Hammel, E. A. (1993). Demography and the origins of the Yugoslav Civil War. *Anthropology Today*, 9(1), 4-9. DOI: 10.2307/2783334.
- Kosarevych, S. (2022) *Post-war reconstruction of Bosnia and Herzegovina*. [In Ukrainian]. [Косареви́ч С. Післявоєнна відбудова Боснії і Герцеговини]. URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia>
- Kosarevych, S. (2022) *Post-war reconstruction of Croatia*. [In Ukrainian]. [Косареви́ч С. Післявоєнна відбудова Хорватії]. URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-croatia>
- Krimer, B. (2015). The impact on fertility of military conflicts in recent decades in Europe. *Demography and Social Economy*, 1(23), 126-136. [In Ukrainian]. [Крімер Б. Вплив на народжуваність воєнних конфліктів останніх десятиліть у країнах Європи. Демографія та соціальна економіка. 2015. Вип. 1 (23). С. 126–136].
- Kurylo, I., & Aksyonova, S. (2023). The impact of objective and subjective factors on fertility in times of uncertainty. *Demography and Social Economy*, 2(52), 21-39. DOI: 10.15407/dse2023.02.021. [In Ukrainian]. [Курило І., Аксьонова С. Вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів на народжуваність у періоди невизначеності. Демографія та соціальна економіка. 2023, Вип. 2 (52), С. 21–39].
- Laver, O. (2018). *Wars and population of the world countries in the XX-XXI centuries (1900–2016). Statistical study*. Uzhhorod: RIK-U. [Лавер О. Війни та народонаселення країн світу у XX–XXI століттях (1900–2016 pp.). Статистичне дослідження. Ужгород: РІК-У, 2018].
- Libanova, L. M., Aksionova, S. Yu., Bialkovska, V. G. (2008). *Population of Ukraine. Birth rate in Ukraine in the context of social transformation processes*. Kyiv: ADEF-Ukraine. [in Ukrainian]. [Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів / Е.М. Лібанова, С.Ю. Аксьонова, В.Г. Бялковська та ін. Київ: АДЕФ-Україна, 2008].
- Malynovska, O. (2023). How temporary is temporary protection: the example of forced migrants from the former Yugoslavia. *Demography and Social Economy*, 51(1), 53-72. DOI: 10.15407/dse2023.01.053. [In Ukrainian]. [Малиновська О. Наскільки тимчасовим є тимчасовий захист: приклад вимушених мігрантів з колишньої Югославії. Демографія та соціальна економіка. 2023. Вип. 1 (51). С. 53–72].
- Migration Data Portal: website. URL: <https://www.migrationdataportal.org/>
- Multi-dimensional Review of the Western Balkans. (2021). https://www.oecd-ilibrary.org/development/multi-dimensional-review-of-the-western-balkans_4d5cbc2a-en
- Population statistics. Eurostat: website. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-statistical-books/-/ks-bp-04-001>
- Population of Ukraine. State Statistics Service of Ukraine: website. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
- Szymańska, A. (2022). Demographic changes in the countries of the Western Balkans – A comparative analysis with the European Union. *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe*, 25(3), 161-182. DOI: 10.18778/1508-2008.25.26.
- UNHCR: website. URL: <https://www.unhcr.org/>
- Uppsala Conflict Data Program. Department of Peace and Conflict Research: website. URL: <https://ucdp.uu.se/>
- Wood, W. (2001). Geographic aspects of genocide: A comparison of Bosnia and Rwanda. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 26(1), 57-75. DOI: 10.1111/1475-5661.00006.
- World Population Data Sheet. (2023). URL: <https://2023-wpds.prb.org/>
- Young, K. (2001). UNHCR and ICRC in the former Yugoslavia: Bosnia-Herzegovina. *IRRC September*, 83(843), 781–805. URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/781_806_young.pdf

ТИПІЗАЦІЯ ЗЕЛЕНИХ ЗОН МІСТА В ОЦІНЦІ КУЛЬТУРНИХ ЕКОСИСТЕМНИХ ПОСЛУГ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА КИЄВА)

*Наталія КОРОГОДА, Тетяна КУПАЧ, Ольга КОВТОНЮК

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
*nkorogoda@knu.ua

Анотація:

Складність оцінки культурних екосистемних послуг (КЕП) виникає через несхожість умов у різних міських зелених зонах (МЗЗ), які можна визначити лише під час безпосереднього обстеження. Аналіз чинників, що впливають на обсяги КЕП, дозволяє типізувати та згрупувати МЗЗ зі схожими умовами. Це створює можливість екстраполювати дані обстеження ключових ділянок на всі зелені зони окремого виду. Метою роботи є розробка типізації зелених зон міста для оцінки КЕП. Завданнями роботи стали: визначення характеристик, що зумовлюють потенціал зелених зон у наданні КЕП; проведення типізації зелених зон з урахуванням даних характеристик; обґрунтування набору ключових ділянок на прикладі м. Києва. В основу виділення трьох класів МЗЗ було покладено загальну класифікацію зелених зон за функціональною ознакою. Екологічне зонування території стало основою для виділення 8 типів МЗЗ у оцінці КЕП. Сприйняття різних типів лісу, обумовило необхідність поділу такого типу як «лісові та лісопаркові масиви» на види. Це, а також необхідність врахування «віку» зеленої зони та/або масиву забудови, у якому вона розташована обумовили виділення 13 видів МЗЗ. На основі проведеної типізації було обґрунтовано набір з 63 ключових ділянок у межах Києва. Дані, отримані у межах цих ділянок є репрезентативними для інших МЗЗ у межах виду.

Ключові слова: міські зелені зони, типізація зелених зон, культурні екосистемні послуги.

TYPIFICATION OF URBAN GREEN SPACES IN THE ASSESSMENT OF CULTURAL ECOSYSTEM SERVICES (ON THE EXAMPLE OF KYIV)

*Nataliia KOROHODA, Tetiana KUPACH, Olga KOVTONIUK

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
*nkorogoda@knu.ua

Abstract:

Cultural ecosystem services (CES) are the benefits that urban populations receive from urban green spaces (UGS), supporting their health through interaction with the environment. Due to the dissimilarity of conditions in different UGSs, which can only be determined during a direct survey, the assessment of CES is quite complex. Analysis of the factors affecting the volume of CES allows for the typing and grouping of UGSs with similar characteristics. This makes it possible to extrapolate the survey data from key areas to all green spaces of a particular kind. The purpose of the study is to develop a typification of urban green spaces for the assessment of CES. The assessment should be based not only on perception indicators, but also take into account the current state of green spaces. The objectives of the study are as follows: to take into account the natural and anthropogenic characteristics that determine the potential of green spaces to provide CES; to typify green spaces based on these characteristics; to substantiate a set of key areas whose research data would objectively reflect the potential of UGS to provide CES on the example of Kyiv. The basis for the allocation of three classes of UGS was the general classification of green spaces by functional feature. Such a division was used because it takes into account, on the one hand, the accessibility of the green space, and, on the other hand, the presence of characteristics that are used as calculation parameters in the CES assessment. Ecological zoning of territory became the basis for the allocation of 8 types of UGS in the CES assessment. After all, green areas of the same class can provide different amounts of CES, given the different perception of their natural features. The perception of different types of forests necessitated the division of such a type as "forest and forest park areas" into kinds. This, as well as the need to take into account the "age" of the green space and/or the building area in which it is located, led to the identification of 13 kinds of UGS. Based on this typification, a set of 63 key areas was identified, the data of which objectively reflect the potential of different kinds of UGS to provide CES. The data obtained within these sites are representative of other UGSs within the same kind.

Key words: urban green spaces, typing of green spaces, cultural ecosystem services.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2024.91.30-40>

UDC: 911.9:712

Вступ. Культурні екосистемні послуги (КЕП) є нематеріальними вигодами, що отримує населення міст від зелених просторів. КЕП безпосередньо впливають на якість життя населення через його духовне збагачення, когнітивний розвиток, рефлексію, відпочинок та естетичний досвід (Milcu et al., 2013). Групу КЕП формують різні категорії вигод, зокрема: щоденний відпочинок і дозволя; рекреація та екотуризм; культурне, наукове, освітнє збагачення; культурно-соціальний обмін; естетичні та сакральні цінності та ін. З групи КЕП найчастіше у житлових районах мешканцями використовуються рекреаційні, естетичні та послуги соціальних відносин. Рекреаційні послуги відносяться до різних заходів, включаючи фізичні вправи, прогулянки, вигул собак, догляд за дітьми тощо. Естетичні послуги являють собою отримане задоволення через перебування в естетично-привабливому ландшафті. Послуги соціальних відносин надають мешканцям можливість знімати емоційну напругу при спілкуванні з іншими людьми (Korohoda & Kupach, 2023). Зазначені послуги забезпечують підтримання нормального фізичного та психологічного здоров'я містян через духовну, інтелектуальну та фізичну взаємодію з довкіллям (Daniel et al., 2012; Cultural Ecosystem Services, 2023). Так, перебування у міських зелених зонах (МЗЗ) призводить до зниження рівня стресу та психологічного дискомфорту, пов'язаних із відірваністю від природи, що виникають в умовах міста (Harting & Kahn, 2016). Тому очікується подальше зростання попиту на КЕП (Milcu et al., 2013), а отже існує необхідність визначення цінності КЕП в окремих МЗЗ. Результати такої оцінки можуть сприяти міському плануванню та розробці політики формування якісного життєвого простору містян. Проводячи оцінку зелених зон на предмет їх можливостей щодо надання КЕП, науковці та практики отримують необхідний емпіричний матеріал, який дозволяє створити комфортні умови для найбільшої кількості містян через підтримку на належному рівні обсягів КЕП. Також засновуючись на таких дослідженнях доцільно проводити заходи по підвищенню обсягів КЕП у тих МЗЗ, що наразі неспроможні їх надавати.

Серед географічних досліджень дедалі активніше розвиваються ті, що спираються на сприйняткові характеристики довкілля. Сприйняття зелених зон мешканцями урбанізованих територій, визначення критеріїв привабливості зелених зон для відвідування та щоденного використання містянами дозволяє зокрема й проводити оцінку культурних екосистемних послуг. Проте складність визначення реальної цінності КЕП – важливості об'єкта для людини, обумовлена низкою причин: по-перше КЕП є «нематеріальними» вигодами які взагалі важко піддаються кількісному оцінюванню, по-друге – сприйняткові характеристики довкілля часто призводять до суб'єктивності оцінки, адже є виявом індивідуального враження споживачів КЕП (містян), по-третє – дані для проведення оцінки

отримують за допомогою часо- та трудозатратних досліджень, направлених на вивчення сприйняття МЗЗ. Тому, як показав аналіз у (Ponizy et al., 2017), наразі дослідження щодо оцінки КЕП проводяться здебільшого для окремих МЗЗ, в той час як ті, що стосувались би оцінки послуг від всієї синьо-зеленої інфраструктури (СЗІ) міста майже відсутні. Причиною цього є перш за все те, що обсяг КЕП залежить не лише від стану зеленої зони, а й від параметрів, що визначають її сприйняття мешканцями. Також через несхожість умов, які можна визначити лише під час безпосереднього обстеження зеленої зони (стану, облаштованості, сприйняття, наявності певних проблем, що обмежують їх використання) виникає складність під час оцінки. Відповідно, при розробці методики оцінювання обсягів КЕП, що їх надає вся СЗІ міста (Korohoda & Kupach, 2023), виникла супутня методична задача: на основі існуючих типізацій зелених зон, розробити таку, у якій би були враховані ті їх особливості, що безпосередньо впливають на потенціал у наданні КЕП. Для цього, постала необхідність провести певне узагальнення чинників, що впливають на обсяги КЕП. Такий аналіз та типізація дадуть змогу обґрунтовано проводити екстраполяцію даних обстеження ключових ділянок на всі зелені зони певного типу. Відповідно головною метою роботи стала розробка типізації зелених зон міста для подальшої оцінки культурних екосистемних послуг. Оцінка має базуватись не лише на суб'єктивних показниках (сприйняткових характеристиках), а й враховувати якісні властивості зеленої зони та її актуальний стан, що сприятиме об'єктивній оцінці ефективності її функціонування, а отже й обсягів КЕП. Таким чином, завданнями роботи є: врахувати природні та антропогенні характеристики, що впливають на потенціал зелених зон у наданні КЕП, провести типізацію зелених зон з урахуванням даних характеристик та обґрунтувати набір ключових ділянок, дані яких об'єктивно відбивали б потенціал МЗЗ у наданні КЕП на прикладі м. Києва.

Теоретико-методологічні основи дослідження. На сьогодні існує суттєвий науковий доробок, щодо вивчення культурних екосистемних послуг. Зокрема у (Cheng et al., 2019) було проведено аналіз існуючих методів оцінки КЕП, що дозволило авторам виділити комбінацію методів, яка покращує таку оцінку. У (Milcu et al., 2013), на підставі аналізу 107 публікацій було визначено переваги та обмеження окремих методів оцінки КЕП.

Методичним базисом в оцінці культурних екосистемних послуг є визначення стану міських зелених зон. Адже стан МЗЗ впливає на привабливість та викликає / обмежує бажання їх щоденно використовувати з рекреаційною метою (Mao et al., 2020; Stessens et al., 2017; Wu et al., 2019). Максимальний потенціал щодо надання культурних екосистемних послуг зелена зона має, якщо вона відповідає двом групам параметрів: а) є доступною для відвідування, б) позитивно сприймається

через власні якісні та кількісні характеристики. Серед таких характеристик маються на увазі як природні властивості зони (біорізноманіття, видовий склад насаджень тощо), так і характер управління нею (чистота, наявність інфраструктури) (Korohoda & Kupach, 2023). Відповідно, теоретико-методологічними засадами, на які спирається дана робота є дослідження, присвячені вивченню властивостей МЗЗ, що наразі активно проводяться в різних країнах (Dinda & Ghosh, 2021; Grodzynskyi et al., 2023; Elbakidze et al., 2022; Elbakidze et al., 2023a, 2023b). Зокрема, у роботах (Dinda & Ghosh, 2021; Elbakidze et al., 2022) виконано аналіз чинників, що впливають на взаємодію людей з міськими зеленими зонами та визначено головні фактори сприйняття МЗЗ містянами. В Україні подібні дослідження проводились для МЗЗ міста Києва, зокрема у роботі (Grodzynskyi et al., 2023) було визначено чинники, що підвищують привабливість зелених зон а також чинники, що знижують бажання їх відвідати.

Щодо вивчення якісних та кількісних характеристик МЗЗ, які б дозволили зменшити «суб'єктивність» в їхній оцінці, слід згадати низку досліджень, направлених на проведення експертної оцінки як природних властивостей, так і характеру управління зеленими зонами (Stalhammar & Pedersen, 2017). Природні властивості, зокрема дендрологічний склад насаджень, визначає рекреаційну корисність (медико-біологічну сприйнятливості) території. Така корисність має оцінюватись за показниками фітонцидності, газо- та пилостійкості, іонізації повітря, адже вони відображають санітарно-гігієнічні та оздоровчі властивості зелених зон (Arion et al., 2016; Kupach & Korohoda, 2022; Kupach & Korohoda, 2023). Також природні властивості обумовлюють й естетичну привабливість МЗЗ. Оцінка естетичності, що базується на загальноприйнятих в рекреації підходах, враховує такі характеристики МЗЗ як рельєф, видовий склад, ландшафтну та композиційну організацію насаджень, візуальні акценти тощо. Оцінка проводиться за показниками різноманіття дендрологічного складу насаджень, оглядовості (пейзажності), унікальності (типовості) (Bertram & Rehdanz, 2015; Kupach & Korohoda, 2022).

Оцінка характеру управління МЗЗ необхідна виходячи з того, що саме він здатен посилювати або послаблювати природний потенціал МЗЗ у бажанні її відвідати. Тож у попередніх роботах була обґрунтована така оцінка, на основі показників: розвиненості інфраструктури, наявності водних об'єктів, історико-культурних / архітектурних / природних пам'яток, точок пейзажного розкриття (Korohoda & Kupach, 2023; Kupach & Korohoda, 2022).

Використання цих груп показників дозволяє обрахувати обсяги КЕП. Оцінка за цими показниками кожної окремої МЗЗ є об'єктивною. Зелені зони схожі за характером використання або ті, що знаходяться в однакових природних умовах мають подібні характеристики. Отже, групування зелених зон дозволить екстраполювати результати проведеного на ключових ділянках дослідження на весь масив МЗЗ.

Методика дослідження та дані. Першим аспектом, на який слід спиратися при групуванні, є умови використання території, характер догляду та облаштування, її функціональність оскільки це й визначатиме потенціал зеленої зони у наданні КЕП. Тому, нами буде використано загальну класифікацію зелених зон за функціональною ознакою, на яку зокрема і спирається Проект Програми комплексного розвитку зеленої зони м. Києва до 2030 року (The program..., 2023). Згідно цієї класифікації все різноманіття зелених просторів міста до яких відносяться парки, сквери, вуличні і примігистральні насадження, бульвари, дендрологічні та ботанічні сади, зоопарки, внутрішньодворові насадження, насадження закладів освіти, культури та охорони здоров'я, насадження меморіальних комплексів та кладовищ а також міські ліси поділено на три основні групи:

а) озеленені території загального користування: парки культури та відпочинку, парки відпочинку, сквери і бульвари тощо;

б) озеленені території обмеженого користування: зелені зони на міжбудинкових житлових територіях, територіях дитячих закладів, шкіл, вищих навчальних закладів, наукових і лікувальних установ, підприємств та організацій;

в) озеленені території спеціального призначення: санітарно-захисні зони промислових підприємств, водоохоронні, меліоративні та лісозахисні смуги, оранжерейні господарства та розплідники, коридори інженерних мереж, озеленені частини вулиць, доріг і кладовищ.

Ці групи лягли в основу виділення класів зелених зон за їх потенціалом у наданні КЕП (табл. 1), що є цілком прийнятним з огляду на можливість надання ними КЕП, адже з одного боку характеризують доступність (відкритість) зеленої зони, з іншого – наявність/відсутність рекреаційних характеристик, що правлять за розрахункові параметри в оцінці КЕП. Наприклад, території загального користування, зокрема міські ліси, які являють собою території комунальних підприємств або інших лісокористувачів, в умовах спеціального фінансування зазнають постійного догляду. Над їх розвитком працюють, що збільшує їх потенціал у наданні КЕП. У той же час зелені зони обмеженого користування, наприклад ті, що розташовані на територіях закладів освіти та охорони здоров'я, часто перебувають в незадовільному стані, оскільки на даних територіях, через відсутність цільового фінансування, відбувається недостатній догляд. Догляд часто обмежується лише санітарною обрізкою крон дерев, видаленням аварійних дерев тощо. Зрозуміло, що недостатній догляд призводить до зниження потенціалу МЗЗ в наданні КЕП. Також слід зазначити, що стан зелених зон спеціального призначення повністю залежить від відповідальної організації. До прикладу, в насадженнях захисних смуг біля підприємств часто взагалі не проводяться роботи з догляду за насадженнями. А на кладовищах, роботи з озеленення проводяться, як правило, містянами самостійно (The program..., 2023).

Другим аспектом на який ми зважали стали еколого-географічні (ландшафтні) особливості зеленої зони, відповідно до дослідження (Dinda & Ghosh, 2021), у якому при аналізі чинників відвідування міських парків було визначено їх «проекологічне» сприйняття мешканцями. Одним з головних «механізмів» зменшення стресу для людей є єднання з природою. Таким чином, однакові за функціональним призначенням зелені зони, з точки зору мешканців, можуть надавати різні обсяги КЕП, з огляду на неоднакове сприйняття їх ландшафтних особливостей (Grodzynski et al., 2023). Зокрема території загального користування, хоча й мають однаковий статус та особливості догляду, неоднаково сприймаються містянами, через власні природні характеристики. Так, наприклад під час даного дослідження було встановлено, що містяни надають перевагу зеленим зонам, вкритим деревною рослинністю. Натомість, МЗЗ із лучною рослинністю, заболочені ділянки тощо сприймалися як найменш привабливі. Ще однією причиною, що визначає необхідність врахування природних властивостей є те, що міські зелені зони в більшості своїй є штучними об'єктами, які протягом всього свого існування та функціонування відчують вплив природних умов території та часто, поступово, набувають властивостей природно-антропогенних об'єктів. Відповідно особливості природних ландшафтів, так чи інакше, будуть проявлятися і в характеристиках зелених зон. Зокрема це стосується ґрунтів, рельєфу, подекуди рослинності тощо. Яскравим прикладом є зелена зона парку Прибережний, що розташований в межах Русанівської набережної. З моменту

створення ця паркова зона набула якостей природних лісонасаджень, хоча формувалася вона штучними насадженнями в рамках благоустрою житлового масиву на штучному фундаменті намитих пісків.

Оскільки територія м. Києва розташована в межах двох природних зон, в умовах значного ландшафтного різноманіття, що визначає різноманіття форм рельєфу, природних ґрунтів та рослинності зелених зон, зрозуміло, що це повинно враховуватися при виборі ключових ділянок. Таким чином, ми вважаємо за доцільне скористатися поділом МЗЗ у відповідності екологічного зонування території міста Києва (класифікація О.О. Лаптева в модифікації науковців Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України) (Laptev, 1998; The program..., 2023). З одного боку дана класифікація корелює з розглянутою вище класифікацією за функціональною ознакою, в той же час у ній враховуються і основні природні екотопи міста.

Загалом за цією класифікацією в Києві виділяється 9 екотопів, що з одного боку вказують на характер природних та антропогенних процесів в них, з іншого правлять за чинники сприйняття цих зон мешканцями.

1. Екотопи лісових та лісопаркових масивів.
2. Екотопи міських парків, садів, скверів.
3. Екотопи житлових масивів сучасної забудови.
4. Екотопи житлових масивів старої забудови.
5. Екотопи територій промислових підприємств.
6. Екотопи інтенсивних автотранспортних систем і територій з твердим покриттям.
7. Екотопи намитих пісків і штучних едафотопів.

Таблиця 1

Типізація зелених зон за їх ознаками, що визначають потенціал у наданні КЕП

Клас	Тип	Вид	Код
Зелені зони загального користування (А)	Лісові та лісопаркові масиви (1)	Листяні (а)	1
		Хвойні (б)	2
		Мішані (в)	3
	Лучні та заболочені заплавні масиви (2)		4
	Яружно-балкові масиви (3)		5
	Міські парки, сади, сквери, бульвари (4)	сучасної забудови (а)	6
		старої забудови (б)	7
	Зелені зони житлових масивів, на міжквартальних територіях або при групі житлових будинків (5)	сучасної забудови (а)	8
		старої забудови (б)	9
Зелені зони обмеженого користування (Б)	Зелені зони закладів освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх і спортивно-оздоровчих установ та інші (1)	сучасної забудови (а)	10
		старої забудови (б)	11
Зелені зони спеціального призначення (В)	Зелені зони інтенсивних автотранспортних систем і територій з твердим покриттям (озеленені частини вулиць, доріг) (1)		12
	Інші спеціального призначення (кладовища, меліоративні та лісозахисні смуги) (2)		13

8. Екотопи заплавл річки Дніпро і річкових систем.

9. Екотопи яружно-балкових систем тощо.

З урахуванням основних позицій екологічного зонування, нами пропонується виділяти типи МЗЗ у наданні КЕП (табл. 1). Втім, різноманітна ландшафтна структура та неоднакове сприйняття навіть різних лісових ландшафтів, обумовило необхідність поділу такого типу як «лісові та лісопаркові масиви» на три види. Крім того, створені в різний час зелені зони мають різний характер планування, зонування, що визначає їх теперішній стан та сприйняття мешканцями, а отже й обсяги КЕП. Отже, третім аспектом на який ми зважатимемо у групуванні МЗЗ, є «вік» зеленої зони та/або масиву забудови у якому вона розташована. Цю особливість слід враховувати через низку причин: створені в різний час зелені зони мають різний характер планування, зонування, що визначає їх теперішній стан та сприйняття мешканцями. Частково «вік» зеленої зони згадується у (The program..., 2023), втім у даній роботі поняття «віку» застосовується переважно до внутрішньоквартальних насаджень і прибудинкових зелених зон. Зокрема у даній роботі вказується на те, що насадження на житлових територіях різновікової забудови різноманітні, але простежується певна закономірність розподілу їх як за естетичною цінністю, видовим складом насаджень, так і відношенням землекористувачів. Так, райони більш ранньої забудови характеризуються багатшим видовим різноманіттям деревно-чагарникових насаджень. У той же час, як зазначається у (The program..., 2023) такі райони дещо втрачають в естетичному сприйнятті, оскільки період заселення цих житлових масивів супроводжувався активним озелененням силами самих мешканців, внаслідок чого була допущена безсистемність і загущеність. Житлові масиви більш пізньої забудови мають бідніший видовий склад, але й менше загущені. Втім, на нашу думку, така ознака як «вік» зеленої зони важлива з точки зору оцінки КЕП не лише для прибудинкових зелених зон, адже штучно створені «старі» парки, сквери, сади або насадження закладів освіти, охорони здоров'я тощо, дуже часто функціонують вже як природні. Там, особливо в деревних насадженнях, створюється затінок та прохолода влітку, відбувається розселення диких видів тварин, птахів, що дуже часто сприймаються мешканцями як додаткові переваги при виборі зон для відвідування, а отже «вік» в даному випадку збільшує потенціал зеленої зони у наданні КЕП. В рамках даного дослідження МЗЗ м. Києва нами було розподілено на дві групи: МЗЗ у районах «старої» та «сучасної» забудови. МЗЗ сучасної забудови відноситься до початку 1970-х років, адже у цей час архітектори у місті Києві переходять до створення будинків та прибудинкових територій із поліпшеним плануванням. Після того як відбулась масова критика одноманітності «хрущовок», якими від 1950-х років було забудовано житлові масиви Нивки, Відрадиний, Воскресенка та ін.

Таким чином, об'єднавши три аспекти, ми, для об'єктивної екстраполяції значень отриманих з ключових ділянок, розробили таку типізацію МЗЗ (табл. 1).

Результати та їх обговорення. Першочерговою умовою при виборі ключових ділянок є їх репрезентативність. Так, принциповими позиціями, на які ми спирались при виборі ключових ділянок стали рівнозначне охоплення всіх районів міста Києва:

- правого та лівого берега міста,
- старої та сучасної забудови,
- з різними ландшафтними комплексами та історико-культурними особливостями.

З цією метою нами було використано матричну модель, що дозволяє враховувати ці фактори, отримати всі можливі варіанти їх поєднання та паритетно визначити приклади зелених зон з урахуванням їх ландшафтно-приналежності та функціонального призначення (таблиця 2).

В якості вихідних даних було використано карту відновлених (природних) ландшафтів міста Києва (Davychuk et al., 2021). Таким чином, з урахуванням запропонованої типізації було отримано набір із 63 ключових ділянок (табл. 3), що репрезентують МЗЗ з різним потенціалом у наданні КЕП.

Враховуючи ту обставину, що клас зелених зон загального користування охоплює значні площі, формуючи суцільні масиви та є найбільш відвідуваним, у нашому дослідженні їх частка становить 79% від загальної кількості – 50 ключових ділянок п'яти типів.

Тип лісових та лісопаркових масивів представлений 10 об'єктами, що потрапляють у межі в межі 6 типів ландшафтних комплексів. Серед них варто відмітити зелені зони Пущі-Водиці, Гідропарку, Скарбовий ліс, лісопаркові насадження Юрковиці, що мають давню історію рекреаційного використання. Більшість зелених зон даного типу відносяться до мішанолісових ландшафтних комплексів моренно-воднольодовикових піщаних і суглинкових рівнин, що пояснюється найбільшим поширенням даного типу ландшафтів в межах території Києва.

Тип лучних та заболочених заплавлних масивів представлений 4 об'єктами, що розташовані в межах заплавлного типу ландшафтів. Серед них, зокрема популярні у містян рекреаційні зони озер Редькине (Міністерка), Алмазне та парку «Муромець».

Тип яружно-балкових масивів представлено 2 об'єктами, відомими серед киян – частиною Голосіївського лісу та Совської балкою, що є яскравими прикладами лощинно-балкового типу ландшафтних комплексів.

Тип міських парків, садів, скверів та бульварів, відповідно до таблиці 1, розподіляється на види – зелені зони у межах старої та сучасної забудови. Загалом даний тип представлено найбільшою кількістю об'єктів – 23. Це пов'язано з різноманітністю забудови міста, соціо-культурними традиціями міського паркобудування та суттєвою перевагою у їх виборі серед інших МЗЗ для відвідування серед мешканців Києва (Grodzynskiy et al., 2023). Як і

Таблиця 2

Матриця співвідношення природних ландшафтів та зелених зон за їх ознаками, що визначають потенціал у наданні КЕП

Шифр		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	Код
1	а		2(3)		11(10)			1(24)			1
	б	61(1)					7(16) 8(18)				2
	в		3(2) 4(2) 5(2)								3
2								35(24) 36(25) 38(24) 41(27)			4
3									6(34) 10(33)		5
4	а		26(3) 31(3) 37(3)	21(6)	25(12)		20(16) 34(16)	15(24) 12(27) 23(24)			6
	б		13(3) 19(3) 32(2)	14(6) 28(7) 59(7)	18(12) 24(10) 29(12)		16(17) 22(18) 30(17)		17(36)		7
5	а		47(3) 48(4)			46(14)	52(19)	45(24) 49(28) 58(25)		44(38)	8
	б			43(6) 51(7)					60(34)		9
1	а		56(5)			54(14)	53(19)				10
	б		57(2)	50(7)	55(12)				27(34)		11
1			40(5)	33(6)		39(15)		42(26)			12
	2		62(3)	63(7)							13

Де:

I - IX	Типи природних ландшафтів (Davydchuk et al., 2021): I - Мішанолісові ландшафти воднольодовикових піщаних рівнин (1); II - Мішанолісові ландшафти моренно-воднольодовикових піщаних і суглинкових рівнин (2-5); III - Широколістяні ландшафти лесових рівнин (6-7); IV Схили (8-13); V - Водозбірні зниження при вершинах ерозійних форм (14-15) ; VI - Надзаплавні тераси (16-22); VII - Заплати (23-28); VIII - Лощинно-балкова мережа (29-36); IX - Западни і дюни (37-39).
A - B	Типізація зелених зон, за їх ознаками, що визначають потенціал у наданні КЕП: «Клас» (див.табл.1)
1 - 5	Типізація зелених зон, за їх ознаками, що визначають потенціал у наданні КЕП: «Тип» (див.табл.1)
а - в	Типізація зелених зон, за їх ознаками, що визначають потенціал у наданні КЕП: «Вид» (див.табл.1)
1 (24)	Номер ключової ділянки; в дужках підтип ландшафту (Davydchuk et al., 2021), в межах якого ділянка розташована

Набір ключових зелених зон, обраних для проведення досліджень

№	Зелена зона	Місцезнаходження	Код
1	Гідропарк	Броварський проспект	1
2	Скарбовий ліс	вул. Відпочинку	1
3	Парк «Пуща-Водиця»	вул. Федора Максименка	3
4	Лісопаркова зона Водогін	вул. Дніпроводська	3
5	Рекреаційна зона	просп. Георгія Гонгадзе	3
6	Совська балка	вул. Петра Радченка	5
7	Лісопаркова зона	вул. Алматинська	2
8	Лісопаркова зона	вул. Старобориспільська	2
9	Урочище Теремки	просп. Акад. Глушкова	1
10	Голосіївський ліс (ставок Дідорівка)	вул. Горіхуватський шлях	5
11	Гора Юрковиця	вул. Нагірна	1
12	Парк «Я люблю Троещину»	просп. Червоної Калини	6
13	Сирецький парк	вул. Дорогожицька	7
14	Парк «Гірка Крістера»	вул. Вишгородська	7
15	Парк «Наталка»	вул. Оболонська набережна	6
16	Парк Партизанської Слави	вул. Дениса Антипова	7
17	Павлівський сквер	вул. Павлівська	7
18	Сквер «Небесної сотні»	вул. Михайлівська	7
19	Сквер	вул. Данила Щербаківського	7
20	Парк «Прибережний»	Русанівська набережна	6
21	Сквер «Героїв Маріуполя»	вул. Героїв Маріуполя	6
22	Сквер «Поліцейський садок»	вул. Івана Федорова	7
23	Парк «Позняки»	просп. Миколи Бажана	6
24	Сквер	пров. Моторний	7
25	Парк «Феофанія»	вул. Акад. Лебедева	6
26	Парк «Юність»	просп. Леся Курбаса	6
27	Ботанічний сад ім. акад. О.В. Фоміна	вул. Симона Петлюри	11
28	Бульвар	бульв. Тараса Шевченка	7
29	Бульвар	бульв. Марії Приймаченко	7
30	Бульвар	бульв. Верховної Ради	7
31	Бульвар	бульв. Акад. Вернадського	6
32	Бульвар	вул. Вацлава Гавела	7
33	Озеленені частини вулиць, доріг	просп. Голосіївський	12
34	Бульвар	бульв. Русанівський	6
35	Озеро Редькине (Міністерка)	вул. Богатирська	4
36	Парк «Муромець»	просп. Степана Бандери	4
37	Сквер ім. В. Стуса	просп. Акад. Палладіна	6
38	Лучні та заболочені заплавні масиви	вул. Лісна	4
39	Озеленені частини вулиць, доріг	вул. Акад. Заболотного	12

Продовження таблиці 3

Набір ключових зелених зон, обраних для проведення досліджень

№	Зелена зона	Місцерозташування	Код
40	Озеленені частини вулиць, доріг	вул. Івана Дзюби	12
41	Озеро Алмазне	вул. Пухівська	4
42	Озеленені частини вулиць, доріг	вул. Анни Ахматової	12
43	Зелені зони житлових масивів	вул. Олени Теліги	9
44	Зелені зони житлових масивів	просп. Правди	8
45	Зелені зони житлових масивів	просп. Оболонський	8
46	Зелені зони житлових масивів	просп. Берестейський	8
47	Зелені зони житлових масивів	бульв. Миколи Руденка	8
48	Зелені зони житлових масивів	вул. Акад. Єфремова	8
49	Зелені зони житлових масивів	вул. Миколи Кібальчича	8
50	Зелені зони обмеженого користування (НАПН)	вул. Миколи Пимоненка	11
51	Зелені зони житлових масивів	вул. Преображенська	9
52	Зелені зони житлових масивів	вул. Анатолія Солов'яненка	8
53	Зелені зони обмеженого користування (Київська міська клінічна лікарня №3)	вул. Чорних Запорожців	10
54	Зелені зони обмеженого користування (Київська міська клінічна лікарня №6)	просп. Любомира Гузара	10
55	Зелені зони обмеженого користування (Олександрівська клінічна лікарня)	вул. Мечникова	11
56	Зелені зони обмеженого користування (Лікарня «Феофанія»)	вул. Акад. Заболотного	10
57	Парк КПП	просп. Берестейський	11
58	Зелені зони житлових масивів	вул. Лариси Руденко	8
59	Маріїнський парк	вул. Михайла Грушевського	7
60	Зелені зони житлових масивів	Кловський узвіз	9
61	Лісовий масив	вул. Селянська	2
62	Байковий цвинтар	вул. Байкова	13
63	Лук'янівський цвинтар	вул. Дорогожицька	13

у випадку лісів та лісопарків, більшість обраних об'єктів даного типу правобережжя представлені у межах мішанолісових ландшафтів моренно-воднольодовикових, піщаних та суглинкових рівнин. Лівобережжя міста представлено об'єктами в межах ландшафтів надзаплавних терас та заплав. В цілому по місту, з об'єктів, які представляють даний тип варто відмітити такі часто відвідувані міські парки як то «Юність», «Партизанської слави», «Маріїнський», «Феофанія», «Наталка», «Сирецький», «Гірка Крістера», «Прибережний», «Я люблю Троєщину», Павлівський сквер, бульвари: Академіка Вернадського, Марії Приймаченко, Тараса Шевченка, що розташовані в межах територій як сучасної, так і старої забудови.

Тип «зелені зони житлових масивів» також представлено значною кількістю обраних об'єктів – загальна кількість у вибірці складає 11. Такий вибір

пояснюється тим, що такі зелені зони подекуди є основними надавачами КЕП через їх найпростішу доступність та подекуди безальтернативність для певної кількості містян. В якості ключових ділянок нами були рівномірно відібрані зелені зони в межах сучасної та старої забудови всіх районів столиці.

Клас зелених зон обмеженого користування у нашій вибірці представляють 7 об'єктів, що становить 11%. Така кількість об'єктів пояснюється тим, що до вибірки ввійшли лише зелені зони, до яких мають вільний доступ містяни, внаслідок чого було вирішено відмовитись від включення до типізації та вибірки від «зелених зон громадських і житлових будинків» (The program..., 2023), що мають потенціал у наданні КЕП лише для власників об'єктів. В якості ключових ділянок даного типу було відібрано парк КПП та ботанічний сад ім. акад. О. В. Фоміна (КНУТШ), зелені насадження клінічної лікарні Державного

управління справами «Феофанія», Центральної міської клінічної лікарні м. Києва (Олександрівська клінічна лікарня), Київської міської клінічної лікарні №3, Київської міської клінічної лікарні №6. На нашу думку, такий вибір найбільш повно відображає цю категорію зелених зон, оскільки потенційно ці зелені зони можуть використовуватись всіма жителями міста.

Найменшу кількість становлять зелені зони спеціального призначення через найменше охоплення площ та найнижчу відвідуваність. Їх частка у вибірці становить 10% - 6 ключових об'єктів. Серед таких зелених зон нами не було враховано «території промислових підприємств (санітарно-захисні зони)» (The program..., 2023) через неможливість їх використання у задоволенні рекреаційних потреб містян. У той же час «зелені зони інтенсивних автотранспортних систем і територій з твердим покриттям (озеленені частини вулиць, доріг)» досить часто обираються для щоденних піших прогулянок, внаслідок чого нами було обрано 4 об'єкти даного типу, що репрезентують райони як старої так і сучасної забудови на правобережжі та лівобережжі столиці.

Тип «інших зелених зон спеціального призначення» представляють два історико-меморіальних комплекси міста Києва – Байкове та Лук'янівське кладовища. Ці об'єкти є зразками функціонуючих старих зелених зон, що оновлюються та підтримуються на належному рівні та подекуди

використовуються киянами в екскурсіях з пізнавальною метою а отже мають потенціал у наданні КЕП.

Таким чином, зелені зони, що були відібрані у якості ключових ділянок для польових досліджень в оцінці обсягів КЕП та подальшої екстраполяції отриманих даних, якнайкраще відповідають поставленим цілям – репрезентують всі типи природних ландшафтів міста Києва, є різними за функціональним призначенням, представляють різні екотопи відповідно до екологічного зонування та розташовані в районах різновікової забудови (рис. 1).

Висновки. У роботі відповідно до мети типізовано зелені зони міста, за їх ознаками, що визначають потенціал у наданні КЕП. Процедура типізації є необхідною для вибору ключових ділянок і проведення у їх межах досліджень щодо обсягів КЕП, які надають МЗЗ міста. Проведена типізація дозволяє екстраполювати дані досліджень у ключових ділянках на інші зелені зони окремих видів, оскільки враховує основні природні та антропогенні характеристики, важливі для надання КЕП.

При проведенні типізації МЗЗ було враховано загальну класифікацію зелених зон за функціональною ознакою. Такий поділ є цілком прийнятним при групуванні зелених зон з огляду на можливість надання нами КЕП, адже з одного боку характеризує доступність (відкритість) зеленої зони, з іншого – наявність (відсутність) рекреаційних характеристик, що правлять за розрахункові параметри в оцінці КЕП. Таким чином було виділено три класи зелених зон, за

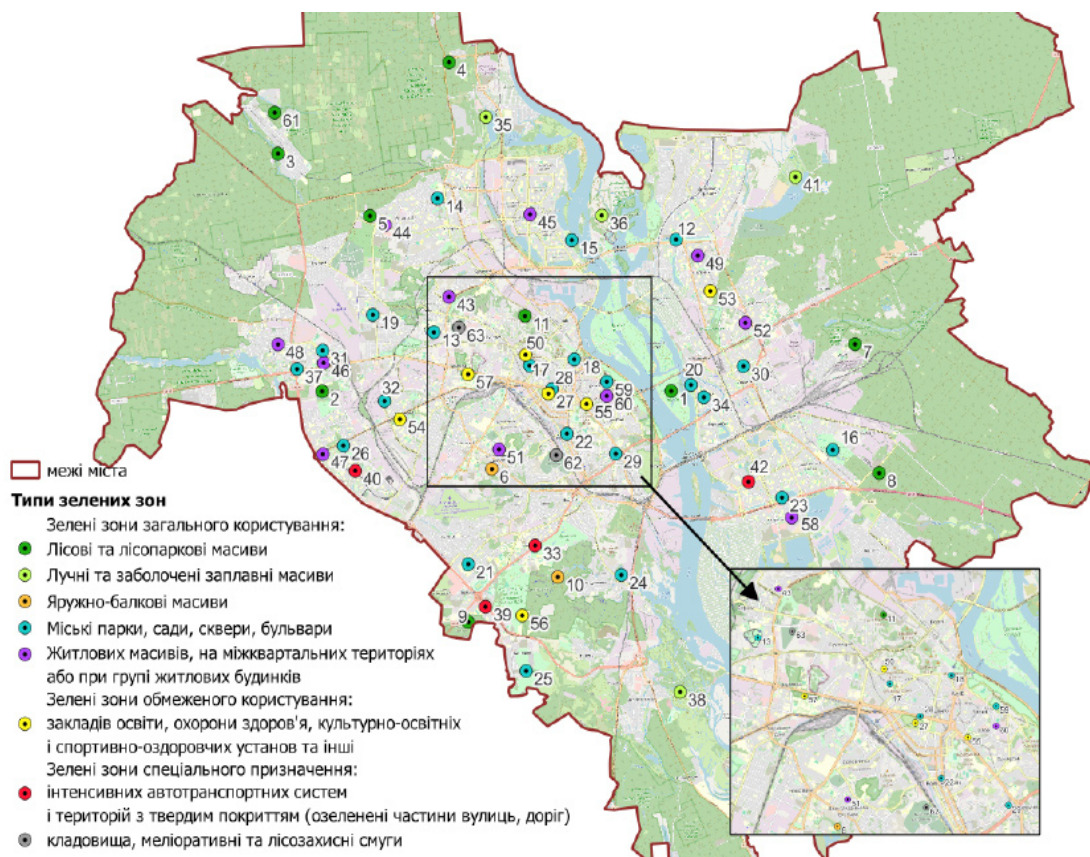

Рис. 1. Просторовий розподіл обраних ключових ділянок

їх ознаками, що визначають потенціал у наданні КЕП: зелені зони загального, обмеженого користування та спеціального призначення.

Характер використання та ландшафтні особливості зеленої зони, стали основою для виділення 8 типів МЗЗ. Адже зелені зони одного класу можуть надавати різні обсяги КЕП, з огляду на відмінності у сприйнятті мешканцями їх природних характеристик. В основу виділення типів лягло екологічне зонування території міста Києва.

Втім, різноманітна ландшафтна структура та неоднакове сприйняття навіть одного типу ландшафтів, обумовило необхідність поділу такого типу як «лісові та лісопаркові масиви» на три види. Це, а також необхідність врахування такої класифікаційної ознаки як «вік» зеленої зони та/або масиву забудови, у якому вона розташована зумовили виділення 13 видів МЗЗ. Дану особливість було враховано головним чином через те, що створені в різний час зелені зони мають різний характер планування, зонування, що визначає їх теперішній стан та сприйняття мешканцями, а отже й обсяги КЕП.

Проведена типізація дозволила обґрунтувати набір з 63 ключових ділянок, дані яких об'єктивно

відбивали б потенціал різних видів МЗЗ у наданні КЕП. З цією метою нами було використано матричну модель, що дозволило враховувати всі групи факторів, які лягли в основу типізації та паритетно визначити приклади зелених зон з урахуванням їх ландшафтно-приналежності та функціонального призначення. Дані отримані у межах цих ділянок є репрезентативними для інших МЗЗ окремих видів. Пропонований підхід – поєднання природних та функціональних ознак зелених зон при виборі ключових ділянок, на нашу думку, може стати цілком застосовним для території інших населених пунктів, адже дозволяє у повній мірі визначити потенціал міських зелених зон в їхній спроможності надавати культурні екосистемні послуги та уникнути складнощів в їх оцінці.

Подяки. Дане дослідження виконане в рамках проекту «Технологія геоінформаційного оцінювання надання екосистемних послуг міськими зеленими зонами», що фінансується за рахунок зовнішнього інструменту допомоги Європейського Союзу для виконання зобов'язань України у Рамковій програмі Європейського Союзу з наукових досліджень та інновацій «Горизонт 2020».

Список використаних джерел / References:

- Arion, O. V., Kupach, T. H., & Demianenko, S. O. (2016). Suitability of green plantings for recreation in the city of Kyiv. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Geology. Geography. Ecology, 45*, 113-122. [In Ukrainian]. [Аріон О. В., Купач Т. Г., Дем'яненко С. О. Рекреаційна придатність зелених насаджень міста Києва. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2016. № 45. С. 113–122].
- Bertram, C., & Rehdanz, K. (2015). Preferences for cultural urban ecosystem services: comparing attitudes, perception, and use. *Ecosystem Services, 12*(23), 187-199. DOI: 10.1016/j.ecoser.2014.12.011.
- Cheng, X., Van Damme, S., Li, L., & Uyttenhove, P. (2019). Evaluation of cultural ecosystem services: A review of methods. *Ecosystem Services, 37*. DOI: 10.1016/j.ecoser.2019.100925.
- Cultural Ecosystem Services (2023). Biosphere Reserves for Climate Adaptation in Ukraine. [Electronic source]. Available at: <https://www.eba-ukraine.net/kul-turni-poslugi.html>.
- Daniel, T. C., Muhar, A., Arnberger, A., & Dunk, A. (2012). Contributions of cultural services to the ecosystem services agenda. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 109*(23), 8812-8819. DOI: 10.1073/pnas.1114773109.
- Davydchuk, V.S., Zarudna, R.F., Mikheli, S.V., Istomina, G.P., & Sorokina, L.Yu. (2021) Collection of geographic maps with the description "Kyiv region. Landscape map" (in digital format, base scales 1:100 000, 1:200 000, 1:400 000) ("Landscape map of Kyiv region"). Certificate of copyright registration for the work No. 104563. State Enterprise "Ukrainian Intellectual Property Institute". Date of registration: 14.05.2021. Copyright and related rights. Official Bulletin. 65, 50-51. [In Ukrainian]. [Збірка географічних карт з описом «Київська область. Ландшафтна карта» [Карти]: (у цифровому форматі, базові масштаби 1:100 000, 1:200 000, 1:400 000) («Ландшафтна карта Київської області»)/ В.С. Давидчук, Р. Ф. Зарудна, С.В. Міхелі [та ін.] // Свідectvo про реєстрацію авторського права на твір № 104563. Державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності». Дата реєстрації 14.05.2021. 2021. Авторське право і суміжні права. Офіц. бюл. 65, 50-51.]. URL: <https://ukrpatent.org/uk/articles/bulletin-copyright>
- Dinda, S., & Ghosh, S. (2021). Perceived benefits, aesthetic preferences and willingness to pay for visiting urban parks: A case study in Kolkata, India. *International Journal of Geoheritage and Parks, 9*(1), 36-50. DOI: 10.1016/j.ijgeop.2020.12.007.
- Elbakidze, M., Dawson, L., Kraft van Ermel, L. E., Mikusiński, G., Hedblom, M., Korohoda, N. et al. (2023). Understanding people's interactions with urban greenspace: Case studies in Eastern Europe. *Urban Forestry & Urban Greening, 89*, 128117, DOI: 10.1016/j.ufug.2023.128117.
- Elbakidze, M., Dawson, L., Kruhlov, I., Korohoda, N. et al. (2023). Urban greenspace for nature, society and culture across diverse landscapes and contexts in Eastern Europe. *11th IALE WORLD CONGRESS - 2023 Transboundary Resource Management, Climate Change and Environmental Resilience IALE 2023*, 198-199. URL: <http://iale2023.org>
- Elbakidze, M., Dawson, L., Milberg, P. et al. (2022). Multiple factors shape the interaction of people

with urban greenspace: Sweden as a case study. *Urban Forestry & Urban Greening*, 74, 127672. DOI: 10.1016/j.ufug.2022.127672

Grodzinskyi, M., Korohoda, N., Grodzynska, O., & Svidzinska, D. (2023). Factors of perception and assessment of problems of green areas in Kyiv by its residents. *Ukrainian Geographical Journal*, 1, 15-22. [In Ukrainian]. [Гродзинський М. Д., Корогода Н. П., Гродзинська О. Ю., Свідзінська Д. В. Чинники сприйняття та оцінка проблем зелених зон м. Києва його мешканцями. *Український географічний журнал*. 2023. № 1. С. 15–22.] DOI: 10.15407/ugz2023.01.015.

Harting, T., & Kahn P. (2016). Living in cities, naturally. *Science*, 352, 938-940. DOI: 10.1126/science.aaf3759.

Korohoda, N., & Kupach, T. (2023). Assessment of the volume of provision of cultural ecosystem services by Kyiv green zones. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series "Geology. Geography. Ecology"*, 58, 159-170. [In Ukrainian]. [Корогода Н., Купач Т. Оцінка обсягів надання культурних екосистемних послуг зеленими зонами міста Києва. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2023. Вип. 58. С. 159–170.] DOI: 10.26565/2410-7360-2023-58-13.

Kupach, T., Korogoda, N. (2023). Assessment of the recreational potential of urban green zones for the provision of cultural ecosystem services. In *Geographical science and practice: challenges and progress* (pp. 22-25). Lviv. [In Ukrainian]. [Купач Т., Корогода Н. Оцінка рекреаційного потенціалу міських зелених зон для надання культурних екосистемних послуг. *Географічна наука і практика: виклики і поступ*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 140-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 18–20 травня 2023 р.). У трьох томах. Том третій. С. 22–25.] URL: <http://surl.li/nnfvd>

Kupach, T., & Korohoda, N. (2022). The values of recreational importance and suitability of urban green areas for the assessment of cultural ecosystem services. *Geography and Tourism*, 70, 113-122. [In Ukrainian]. [Купач Т. Г., Корогода Н. П. Показники рекреаційної цінності та придатності міських зелених зон для оцінки культурних екосистемних послуг. *Географія та туризм*. 2022. № 70. С. 113–122.] DOI: 10.17721/2308-135X.2022.70.71-80.

Laptev, O. O. (1998). *Ecological Optimization of the Biogeocenotic Cover in the Modern Urban Landscape*. Kyiv: Ukrainian Academy of Environmental Sciences. [In Ukrainian]. [Лаптев О. О. Екологічна оптимізація біогеоценотичного покриття в сучасному урболандшафті: монографія. Київ: Видавництво Української екологічної академії наук, 1998. 208 с.]

Mao, Q., Wang, L., Guo, Q. et al. (2020). Evaluating cultural ecosystem services of urban residential green spaces from the perspective of residents' satisfaction with green space. *Frontiers in Public Health*, 8, 226. DOI: 10.3389/fpubh.2020.00226.

Milcu, A. I., Hanspach, J., Abson, D., & Fischer, J. (2013). Cultural ecosystem services: A literature review and prospects for future research. *Ecology and Society*, 18(3), 44. DOI: 10.5751/ES-05790-180344.

Ponizy, L., Majchrzak, W., & Zwierzchowska, I. (2017). Cultural ecosystem services of urban green spaces – supply and demand in the densely built-up areas. Poznan Old Town case. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 95(5), 052009. DOI: 10.1088/1755-1315/95/5/052009.

Stalhammar, S., & Pedersen, E. (2017). Recreational cultural ecosystem services: how do people describe the value? *Ecosystem Services*, 26, 1–9. DOI: 10.1016/j.ecoser.2017.05.010.

Stessens, P., Khan, A. Z., Huysmans, M., & Canters, F. (2017). Analysing urban green space accessibility and quality: a GIS-based model as spatial decision support for urban ecosystem services in Brussels. *Ecosystem Services*, 28, 328-340. DOI: 10.1016/j.ecoser.2017.10.016.

The program of integrated development of the green zone of the city of Kyiv until 2030 (project). (2023). [Electronic source]. [In Ukrainian]. [Програма комплексного розвитку зеленої зони м. Києва до 2030 року (проект) [Електронний ресурс]. 2023. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1cLpX1TNF3WLnKoN5hWMBmiV7Si9V9KsO>

Wu, W.J., Wang, M., Zhu, N. et al. (2019). Residential satisfaction about urban greenness: heterogeneous effects across social and spatial gradients. *Urban Forestry & Urban Greening*, 38, 133-144. DOI: 10.1016/j.ufug.2018.11.011.

ВІДЧУТТЯ МІСЦЯ ЯК ЧИННИК СТІЙКОСТІ ГРОМАДИ МІСТА (ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПРИКЛАДІ МІСТА СЛАВУТИЧ, УКРАЇНА)

¹Олена КОНОНЕНКО, ²Олена ДРОНОВА

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна; Берлінський університет імені Гумбольдтів, Німеччина
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
¹oukononenko@knu.ua, ²olena.dronova@knu.ua*

Анотація:

Значення питання відчуття місця обумовлене важливістю формування стійкості громади для вирішення актуальних ситуаційних і стратегічних завдань щодо згуртованості жителів перед викликами природного, соціального чи військового характеру. Відчуття місця в масштабі колективного сприйняття громади вимагає звернення до унікальних та важливих для жителів властивостей місцевості, певного автентичного духу та характеру місця, що піддається когнітивному, поведінковому та емоційному вимірам відносин між людьми та місцями. Метою даного дослідження є розкриття ролі відчуття місця у формуванні згуртованої стійкої громади на прикладі міста Славутич, що не раз поставала перед лицем викликів різного генезису та демонструвала високий рівень єдності та місцевого патріотизму на основі пережитих досвідів. Останній виклик громада Славутича пережила під час блокади і тимчасової окупації у березні 2022 року, коли в результаті мирного мітингу, самоорганізації мешканців та мовчазного опору працівників ЧАЕС місто позбавилося російських загарбників і така реактивна партисипація призвела до активного переосмислення місцевих сенсів і контекстів відчуття місця. На прикладі Славутича продемонстровано, як дві групи факторів відчуття місця (фізичні характеристики та когнітивні/перцепційні фактори) визначають інфраструктурний, економічний, екологічний, інституційний, соціальний та компетентнісний виміри стійкості громади. Спираючись на результати багаторічного дослідження міста з використанням методів спостереження, опитування, глибинних інтерв'ю та експертного аналізу стаття підкреслює, що згуртованість громади в умовах мирного часу та під час викликів військового часу проявляється по-різному: в обох випадках однак ґрунтуючись на сильному відчутті місця, солідарності та встановленні неофіційних соціальних зв'язків. Чітко розуміючи унікальність і виключність Славутича як ідеального міста-супутника атомної електростанції, наймолодшого і комфортного міста в Україні, ми вважаємо, що гуртування під час війни є типовим явищем загальнонаціонального масштабу для всіх українських громад.

Ключові слова: відчуття місця, стійкість, згуртованість, громада, Славутич, Україна.

SENSE OF PLACE AS A FACTOR OF THE URBAN COMMUNITY RESILIENCE (THE CASE STUDY OF THE SLAVUTYCH CITY, UKRAINE)

¹Olena KONONENKO, ²Olena DRONOVA

*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; Humboldt University of Berlin, Germany
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
¹oukononenko@knu.ua, ²olena.dronova@knu.ua*

Abstract:

The importance of the sense of place issue lies in its ability to enhance the community's resilience in addressing current situational and strategic tasks related to the cohesion of residents in the face of natural, social, or military challenges. To achieve a sense of place on a collective level, it is necessary to appeal to the unique and important characteristics of a place for its residents. This includes an authentic spirit and character of place that can influence the cognitive, behavioral, and emotional dimensions of the relationship between people and places. The research goal is to investigate the influence of a sense of place on the development of a cohesive and resilient community, using the city of Slavutych as an example. Despite facing various challenges, the city has consistently demonstrated a strong sense of unity and local patriotism based on past experiences. The community of Slavutych experienced the most recent challenge during the blockade and temporary occupation in March 2022, when the city was able to drive out the russian invaders as a result of a peaceful rally, self-organization of residents, and silent resistance by Chornobyl nuclear power plant workers. This reactive participation led to an active rethinking of local meanings and contexts of sense of place. Using the example of Slavutych city, we demonstrate how two groups of factors of a sense of place (physical features and cognitive and perceptual factors) determine the infrastructural, economic, ecological, institutional, social and competence dimensions of community resilience. Based on the results of a long-term study of the city using methods of observation, surveys, in-depth interviews, and expert analysis, the article emphasizes that community cohesion manifests itself differently in peacetime and during wartime challenges. However, in both cases, it is based on a strong sense of place, solidarity, and the establishment of informal social networks. Clearly understanding the uniqueness and exclusivity of Slavutych as an ideal satellite city of a nuclear power plant, the youngest and most comfortable city in Ukraine, we believe that community cohesion during the war is a typical phenomenon of national scale for all Ukrainian communities.

Key words: sense of place, resilience, cohesion, community, Slavutych, Ukraine.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2024.91.41-51>

UDC: 911.3

Вступ.

Відчуття місця (*Sense of place*) відображає зв'язок людини з навколишнім світом: природними чи антропогенними ландшафтами, включаючи певні соціальні зв'язки, пам'ятні і сакральні місця, природні об'єкти тощо. Місце (*place*) як одна з базових географічних категорій, ще з 70-х років 20 ст. розглядалась в контексті його важливості для повсякденного життя людини Едвардом Рельфом (1976), Анне Батімер (1976) та ін. Вони розглядали місце не як порожнечу, певний контейнер, а як сукупність особистого досвіду людей, пов'язаних з ним. На відміну від архітекторів, психологів, економістів, як зазначає Рельф у більш пізній праці (Relph, 1997), географи вивчають відчуття місця найбільш широко, не зводячи його до позитивних емоцій прив'язаності індивіда до певної місцевості, що, наприклад, дозволяє спиратись на це поняття при розробці архітектурних і містобудівних рішень (Manzo & Perkins, 2006). Пов'язаність з місцевістю проживання несе в собі часто загрози, ризики, негативний досвід минулого. Тому відчуття місця має багато аспектів і вимірів, в тому числі політичний (Manzo, 2003).

Интерес до того, як формується відчуття місця обумовлений важливістю єдності громади для вирішення актуальних практичних питань щодо співпраці жителів у випадку викликів природного, соціального чи військового характеру (Manzo, 2023). Відчуття місця може бути не лише індивідуальним, але і колективним, коли сильне відчуття місця формує сильну громаду (Manzo & Perkins, 2006; Ellery & Ellery, 2019). Залучення мешканців до прийняття рішень на місцевому рівні у формі партисипативного міського планування є загальноприйнятою практикою при різних змінах: наприклад при плануванні зелених зон та розвитку публічних просторів (Mezentsev, et al., 2020), регенерації міст (Malchykova et al., 2021), чи при застосуванні підходів інтегрованого міського розвитку (Dronova et al., 2021). В умовах цифровізації соціального життя, міграції, в тому числі маятникової, громадотворення не є простим процесом, особливо в містах. Нерідко відбувається ерозія солідарності і агентності громад через централізацію влади, глобалізацію та лібералізацію економіки (Bhattacharyya, 1995). У науковій літературі, наприклад (Bradshaw, 2008), сформована певна думка, що традиційні громади вже не існують або являють собою нове утворення, не прив'язане до конкретної території. Ми виходимо з того, що громади міст, сіл та селищ як самоорганізовані групи жителів населених пунктів з сильним відчуттям місця не втратили актуальності. В той же час, цілком погоджуємось з Лінн Манзо щодо того, що відчуття місця постійно змінюється та наповнюється новими сенсами, що лише посилює увагу до дослідження цього феномену як науковцями, так і міськими планувальниками (Manzo, 2023). В Україні актуальність партисипативного планування визначена тим, що воно є важливою складовою реформи децентралізації (Dovzhenko, 2020).

Метою цієї статті є розкрити роль відчуття місця у формуванні згуртованої стійкої громади міста. Автори детально розглядають приклад громади міста Славутич, що мала нагоду не раз продемонструвати високий рівень єдності та місцевого патріотизму на основі пережитих досвідів та відчуття місця. Ми намагаємось встановити зв'язок між відчуттям місця та стійкістю міської громади до викликів і загроз. Розуміючи унікальність і виключність Славутича як ідеального атомограда (Brunn, 2020), наймолодшого монофункціонального міста в Україні, ми вважаємо, що гуртування громади під час війни є типовим явищем загальнонаціонального масштабу, що має досліджуватись суспільними географами. Спираючись на результати багаторічного дослідження міста з використанням методів спостереження, опитування, глибинних інтерв'ю та експертного аналізу ми продемонструємо, що згуртованість громади в умовах мирного часу та під час викликів військового часу проявляється по-різному: в обох випадках однак ґрунтуючись на сильному відчутті місця, солідарності та встановленні неофіційних соціальних зв'язків.

Теоретико-методологічні основи дослідження.

Відчуття місця прийнято розглядати як відношення і взаємодію окремого індивіда зі світом в цілому та місцем, простором його життєдіяльності (Relph, 1976, 1997; Manzo, 2003), але також як взаємовідносини групи людей (громади) по відношенню до певної місцевості (Hummon, 1992; Ellery & Ellery, 2019). Перший підхід виходить з тези, що індивідуальний досвід спирається на знання місцевості, сформовані звички поведінки і врешті – емоційний зв'язок людини з навколишнім світом (Hashemnezhad, 2013). Відповідно, є три виміри відносин між людьми та місцями: когнітивний, поведінковий та емоційний. Когнітивний полегшує орієнтування на місцевості, пошук локацій, маршрутів, розуміння місця. Поведінковий сприяє формуванню щоденних практик, що відбуваються у просторі і підпорядковуються суспільним нормам і правилам. Цей аспект характеризується певним рівнем вкоріненості, належності та комфорту проживання. Його також характеризують за допомогою поняття залежності від місця (*place dependence*), тобто ступеня відповідності конкретної території поведінковим потребам людини (Jorgensen, 2006). Наприклад, жителі окремих віддалених районів з розвинутою інфраструктурою, великою кількістю зелених зон можуть відчувати затишок і комфорт від умов свого проживання більшою мірою, ніж мешканці престижніших, центральних районів міста (Dronova, et al., 2022). Емоційний вимір виникає коли місце пов'язується з певними подіями, об'єктами чи людьми. Емоційна складова важлива при виникненні явища прив'язаності до місця (*place attachment*) і, на відміну від укоріненості та залежності від місця, вона може бути також з негативним вектором впливу. Саме тому люди часто повертаються до зруйнованих

територій після катастроф і війн (Zheng, 2019). Комфортність проживання у посткризових містах суттєво знижується, але емоційна прив'язаність до місця залишається і іноді навіть зростає.

Взаємодія людини з навколишнім світом, що відображається у відчутті місця, відбувається на різних рівнях. Відправною точкою є дім, де формується онтологічна безпека, встановлюється контроль над життям (Douglas, 1991). Слід при цьому відрізнити *прихисток* (*shelter*), який є базовою потребою, *житло* (*house*) як місце проживання відповідно до соціального статусу та державної чи муніципальної політики і власне *дім* (*home*), якого людина потребує як місця максимального комфорту, захищеності та спокою, з яким встановлюється стійкий емоційний зв'язок (Pohl et al., 2020). Тобто, факт проживання не завжди вказує на емоційне наповнення місця. Людина може проживати в будинку чи квартирі, не відчуваючи прив'язаності до місця або відчуваючи постійний дискомфорт, приниження, дискримінацію (Lewicka, 2010). І навпаки – сильний емоційний зв'язок може бути з місцем роботи, відпочинку, зустрічей, волонтерства тощо. Таким чином, через суб'єктивний досвід місця набувають певного емоційного забарвлення та різного ступеня інтенсивності.

Відчуття місця в масштабі колективного сприйняття громади вимагає звернення до унікальних та важливих для жителів властивостей місцевості, певного автентичного духу, характеру місця (*genius loci*) (Norberg-Schulz, 1979). Наявність індивідуальних симпатій до місця не означає сильне відчуття місця на рівні громади і, відповідно, сильної громади. Громади можуть не мати географічних меж і, більше того, вони за думкою К. Бредшоу, в сучасному світі повинні бути звільнені від місця проживання як обов'язкової умови їх існування (Bradshaw, 2008). Громада передбачає членство, вплив, інтеграцію і задоволення потреб та спільні емоційні зв'язки (Smith, 2011). Сучасна соціологія розглядає громади як співтовариства, що реалізуються у вигляді повсякденних міських практик; за їх допомогою у людей з'являються спільні види досвіду і спільні символи (Blokland, 2017). Таким чином, об'єднує не стільки місце як таке, але спільні дії, ритуали, в яких беруть участь місцеві жителі. Для українських міст часто такими спільними діями є рух за захист історичної спадщини міст (Dutchak & Ishchenko, 2011), практики партисипативної участі при міському плануванні (Malchykova, et al., 2021), партисипативні бюджети (Pysarenko, 2016). При цьому дослідники вважають, що участь місцевих жителів у житті українських міст залишається обмеженою (Mezentsev, et al., 2020). Громади, що ґрунтуються на місці (*place based community*) переосмислюються через глобальні виклики (Bhattacharyya, 1995) та перехід до менш особистісних зв'язків з сусідами і місцевим співтовариством у індустріальну по постіндустріальну еру (Maida, 2007), залишаючись однак при цьому актуальними і виконуючи важливі функції. В умовах загроз та непевності місцям можуть надаватись нові сенси і символічний зміст, що допомагає громадам

долати виклики. Це приводить до думки, що значення місця є динамічною категорією і, відповідно відчуття місця – це «множина інтерпретацій місць, значень і цінностей, які постійно формулюються та обговорюються між групами людей у нестабільному ландшафті влади» (Manzo, 2023; 37).

Актуалізація єдності міських громад, що проявилась під час серйозних викликів, таких як кліматичні зміни, тероризм, пандемії, війни інші конфлікти здійснена у низці публікацій (Norris et al., 2008; Barrios, 2011; Walters, 2015). Як показує досвід протидії цим та іншим загрозам, саме рівень згуртованості місцевих громад може забезпечити їх стійкість (*resilience*) (Lewicka, 2010). Ми розуміємо стійкість як здатність будь якої системи долати виклики і загрози, продовжуючи при цьому виконувати основну функцію та мінімізуючи соціальні негаразди. В пошуках моделі стійкості міських громад до загроз було апробовано багато змінних, серед яких завжди враховувались міцні соціальні зв'язки в громаді (Cutter et al., 2008; Davis, & Izackhah, 2006). До сильних сторін громади, які сприяють збільшенню її стійкості та адаптаційних можливостей відносяться знання та навички, вміння вчитись та вдосконалювати адаптаційні механізми, розвиненість соціальних мереж та соціального капіталу, різноманітність та інноваційність місцевої економіки, лідерство та місцевий активізм, здатність до самоорганізації (Berkes & Ross, 2013). Дослідженням формування соціальних передумов стійкості громад, а саме питаннями участі жителів у прийнятті рішень, потенціалу згуртованості громади, підняття рівня свідомості мешканців переймалися Adger (2000), Townshend et al. (2016) та інші.

Як правило, стійкість громади оцінюється по відношенню до широкого спектру ризиків і загроз (загальна стійкість), хоча стосовно конкретного джерела небезпеки вона може бути суттєво вищою, чи нижчою. Наприклад, громади, розташовані в заплавах річок є більш стійкими до повеней і паводків (Walters, 2015). Розрізняють два важливі види стійкості: набута і адаптивна. Набута стійкість забезпечує функціонування системи у поза-кризовий період, адаптивна ж забезпечує гнучкість під час аварії, катастрофи, терористичного акту тощо (Cutter et al., 2008). У першому випадку перед соціальною системою стоїть ціль зберігання основної функції з мінімальними змінами і відхиленнями, покладаючись при цьому на інститути, механізми стратегічного планування, усталені соціальні структури. Під час кризи стійкість означає можливість швидко змінюватись, наприклад, коли одна підсистема швидко адаптується до раптових змін в іншій (Norris et al., 2008). У такому випадку немає єдиного бажаного стану окремих підсистем, але існує сукупність можливих станів, які забезпечують збереження та функціонування системи в цілому. Саме цю властивість може забезпечити об'єднана громада через соціальні зв'язки, соціальний капітал чи активізм окремих громадян. Важливою відмінністю поняття стійкості (*resilience*) від інших близьких по змісту категорій, таких як опірність (*resistance*),

збалансованість (*sustainability*) є те, що стійка громада змінюється після кризи, покращуючи свої адаптаційні можливості, переосмислюючи себе та наповнюючи новими сенсами місця свого проживання (Manzo, 2023; Melnychuk & Gnatiuk 2019).

Методика дослідження. Географічні дослідження привносять у вивчення зазначеного питання свої ідеї, свій методичний арсенал і власні алгоритми (Mendoza & Morén-Alegret 2013, Marvel & Simm, 2016). Географи споконвіку розмірковували про відчуття місця як про власне професійне вміння, розвивали це поняття як навик протягом всієї історії існування дисципліни. Надаючи більш широкий і не настільки ідеалістичний погляд на відчуття місця, як інші науки, географія формує навик критичного спостереження за місцями і визнання того, що зовнішні прояви можуть виявити як спільні культурні традиції, так і приховати несправедливість пов'язану з виштовхуванням тих, хто, як вважається, не належить до цього місця. Саме географи підкреслюють, що у процесі суспільного формування відчуття місця можуть відбуватися процеси джентрифікації і вимушене переселення груп людей в ім'я оновлення чи реновації окремих районів (Lees et al., 2013). І саме географічні дослідження висвітлюють той факт, що однією з найчастіших військових стратегій є руйнування територій з метою підірвати волю народу, що є досить жорстоким і спотвореним свідченням важливості поняття відчуття місця (Relph, 1997).

Поняття «відчуття місця» бере свій початок в феноменологічній географії (Relph, 1976, 1997), що вплинуло на вибір методів і методик його дослідження. Почуття місця є багатовимірним, суб'єктивним і не чітко визначеним конструктом. Не маючи можливості дослідити відчуття місця «зсередини», дослідники вдаються до описових методів, намагаючись якомога точніше відобразити взаємодію людини з навколишнім середовищем, розглядаючи систему «людина-навколишнє середовище» як єдине, неподільне утворення (Lalli, 1992). Феноменологічний підхід називають суб'єктивним (Hashemnezhad, 2013), оскільки він передбачає вивчення зв'язків людини з місцем на основі індивідуального досвіду та повсякденних практик. Ступінь та специфічні риси прив'язаності людини до місця можуть бути виявлені у різний спосіб: під час ментального картографування (Kononenko & Gnatiuk, 2022), глибинних інтерв'ю (Lewicka, 2010), прогулянки містом (Denysuk, 2020), шляхом поєднання опитування, фокус-груп, особистого спостереження, аналізу стратегій, планів, звітів та ін. відкритих джерел інформації (Manzo, 2003; Raco & Flint, 2001). Позитивістський підхід передбачає використання кількісних методів дослідження, перш за все опитувань, анкетувань або емоційного картографування (MacKian, 2004). Залучення великої кількості респондентів може бути корисним при вивченні окремих аспектів відчуття місця, наприклад, залежності від місця, комфортності проживання (Jorgensen & Stedman, 2006), в той час як комплексна оцінка ставить високі вимоги до форми проведення дослідження, якості і глибини

запитань респондентам та інтерпретації отриманих результатів.

Дослідження відчуття місця в громаді Славутича проводилось впродовж декількох років. У 2019 році, вивчаючи стійкість міста-атомограда перед викликом закриття ЧАЕС, нами було проведено онлайн опитування, зустрічі з місцевими активістами та жителями, аналіз стратегічного плану, програм розвитку міста, офіційна статистична інформація. Самоорганізація і партисипація членів місцевої громади були визначені як чинник стійкості міста (Brunn, 2020). Другий етап дослідження був проведений у 2023 році через рік після блокади і часткової окупації міста російською армією у березні 2022 року. Цей польовий етап включав в себе проведення напівструктурованих глибинних інтерв'ю з представниками різних цільових груп городян та відтворення подій періоду блокади на основі відкритих джерел (документальна зйомка, матеріали, розміщені в соціальних мережах, контент-аналіз ЗМІ). У фокусі уваги під час проведення інтерв'ю були: 1) представники місцевої влади, а саме заступник мера, працівники Агентства регіонального розвитку міської ради (4 інтерв'ю); 2) жителі міста, в тому числі нинішні і колишні працівники ЧАЕС (5 інтерв'ю); 3) новоприбулі, що проживають в місті від декількох місяців до кількох років (4 інтерв'ю). Спостереження та інтерв'ю були проведені під час відвідання міста у травні 2023 року, а також онлайн у червні 2023 р.

Результати дослідження

Географічні та соціально-економічні винятковості міста Славутич. Славутич – місто, побудоване для працівників ЧАЕС після найбільшої техногенної катастрофи 1986 року. З точки зору соціально-економічного розвитку та громадотворення, місто має унікальні риси, що відрізняють його від інших українських міст: чинники та історія спорудження, анклавне географічне положення, чітка планувальна структура міста та монофункціональність містоутворювальної системи.

Місто було зведене протягом двох років (1986-1988) за спільних зусиль архітекторів та будівельників 8-ми республік колишнього Радянського Союзу з метою надання житла працівникам ЧАЕС та членам їх родин після Чорнобильської катастрофи. Славутич розташований на віддаленні від великих міст всередині лісового масиву (рис. 1а). Відстань від Києва становить 188 км, від Чернігова – 56 км. Транспортне положення міста не є вигідним, оскільки найкраще воно сполучається не з адміністративним центром, яким є Київ, а з Черніговом, що спричинило входження Славутича в Чернігівську міську агломерацію, незважаючи на належність до Київської області. Розташування поблизу кордону з Білоруссю, через яку пролягав шлях на станцію до повномасштабного вторгнення, та відсутність нині прямого сполучення з Чорнобильською АЕС, ускладнюють життєзабезпечення міста, а також повсякденне життя славутичан. Як наслідок, місцеві жителі не часто виїжджають за межі Славутича, намагаючись задовольняти свої основні потреби в

місті. Географічні межі громади не є розмитими як це, як правило, буває у великих містах.

Планування міста відзначається збалансованістю і раціональністю. У Славутичі реалізована ідея екологічного, компактного, комфортного міста з великою кількістю зелених зон, публічних просторів, розвиненою інфраструктурою. Оскільки місто було побудовано на вільній ділянці, під час його проектування та будівництва були використані актуальні на кінець XX століття інженерно-будівельні технології та архітектурні ідеї. При тому, що місто є цілісним архітектурним ансамблем, житлові квартали спроектовані та побудовані в стилістиці різних республік колишнього СРСР, що привнесло в архітектуру модернізму колорит Балтійського та Кавказького регіонів та стало частиною історії найбільш молодого українського міста (рис. 1в). Житлові квартали знаходяться у пішохідній доступності від головного публічного простору міста – Центральної площі, місця збору жителів під час найбільш важливих подій (рис. 1б).

Чорнобильська атомна електростанція, що розташована за 50 км від Славутича, на іншому березі Дніпра, була і залишається основним роботодавцем в місті, осередком формування міської громади. У перші роки після будівництва, ЧАЕС утримувала

місто, його інфраструктуру. Житлово-комунальна сфера, освітнє, медичне, торгівельно-побутове забезпечення були частиною єдиного господарського комплексу ЧАЕС. Всі жителі тим чи іншим чином пов'язані зі станцією: вони, їх родичі і друзі працюють/працювали на станції. З ЧАЕС пов'язані найбільш пам'ятні і трагічні події в історії міста – 26 квітня – річниця аварії на ЧАЕС та 14 грудня – День вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Особливим днем і провідним викликом для славутичан став день 15 грудня 2000 р. – день закриття Чорнобильської АЕС, що з початку створення міста формувало його містоутворювальну базу.

Більшість нинішніх жителів Славутича народились в місті або переїхали до нього в період 1988-1990 рр. з Прип'яті і Чорнобиля, а також з інших міст України та республік колишнього СРСР. З початку заселення міста його населення було багатонаціональне та багатоконфесійне. У 1989 році в місті проживало 11,4 тис. осіб, в тому числі росіян – 45,8%, 44,3% українців. Не зважаючи на постійний міграційний відтік населення, в місті до початку повномасштабної війни була стабільна чисельність населення. Цьому сприяла вікова структура населення з вищим, ніж в середньому по Україні природним

а) Панорама міста

б) Центральна площа міста

в) Внутрішній двір у Талліннському кварталі

г) Пішохідна зона з велодоріжкою

Рис. 1. Фото міста Славутич (а: <https://travels.in.ua/uk-UA/locality/23724/slavutych-city>; б-г – фото авторів)

приростом, а також постійний заміщаючий притік населення з навколишніх сіл та Чернігова.

Архітектурний ансамбль сучасного Славутича мало змінився з часів його побудови: нове житло добудовувалось ще в кінці 1990-х на початку 2000-х років, але розміри міста, кількість кварталів, їх планування залишились незмінними. Комерціалізація міського простору є мінімальною, порівняно з іншими українськими містами: в місті працює ресторан, декілька кафе, супермаркетів та крамниць. Існує певний дисбаланс в сфері послуг: послуги, що надаються комунальними підприємствами відзначаються високою якістю і різноманітністю, для чого створена необхідна інфраструктура, а комерційні послуги (торгівельно-ресторанний бізнес, готелі, сфера розваг тощо) майже не отримали розвитку. Зміни у публічних просторах міста торкнулись Центрального парку, який був реконструйований у 2020 р.. В Славутичі після закриття ЧАЕС було засновано декілька нових підприємств, включаючи бізнес-парк «Славутич», ВП НАЕК Енергоатом «Атомремонтсєвіс», «Політара», ТПФ «Влад» та ін. Місто активно розвиває альтернативну енергетику, включаючи біо- та сонячні енергетичні потужності. Таким чином, трансформація фізичного середовища міста спрямована на диверсифікацію його функцій, але ці зміни в меншій мірі торкаються середовища проживання жителів. Реалізовані в Славутичі архітектурні і планувальні ідеї залишаються актуальними, продовжуючи впливати на комфортність проживання в місті.

Особливості сприйняття Славутича місцевими жителями в контексті відчуття місця.

Чинником відчуття місця у найбільш молодому місті країни спочатку була синхронізація життя місцевих жителів з роботою ЧАЕС. На станції у 2000 році було зайнято 13,2 тис. осіб, тобто кожне домогосподарство напряму залежало від її роботи. Там відбувалось спілкування, обмін новинами, пошук однодумців, формувались сім'ї. Громада характеризувалась певною гомогенністю щодо освіти та професійних навичок її членів. Хоча формально радянський період в Славутичі тривав декілька років, радянські принципи управління та організації повсякденного життя залишались актуальними ще не одне десятиліття. Жителі звикли до розміреного життя, яке забезпечувалось і підтримувалось ЧАЕС. Станція утримувала інфраструктуру міста, організовувала святкування, концерти, змагання, урізноманітнюючи дозвілля працівників та жителів. Антон (34 роки, працівник ЧАЕС) поділився спогадами з дитинства про життя міської громади:

«В Славутичі традиційно проводились Дні міста та фестиваль «Золота осінь Славутича». Не скажу, щоб вони чимось мені особливо запам'ятались. В дитинстві, 20 років тому, коли працювала станція, то це була масштабна подія. Велика сцена, багато зірок. Дітям роздавали безкоштовне морозиво. У доковідні часи на День міста приходило як мінімум пів-міста. Завжди організовувалась святкова хода. У добровільно-примусовій формі представлені

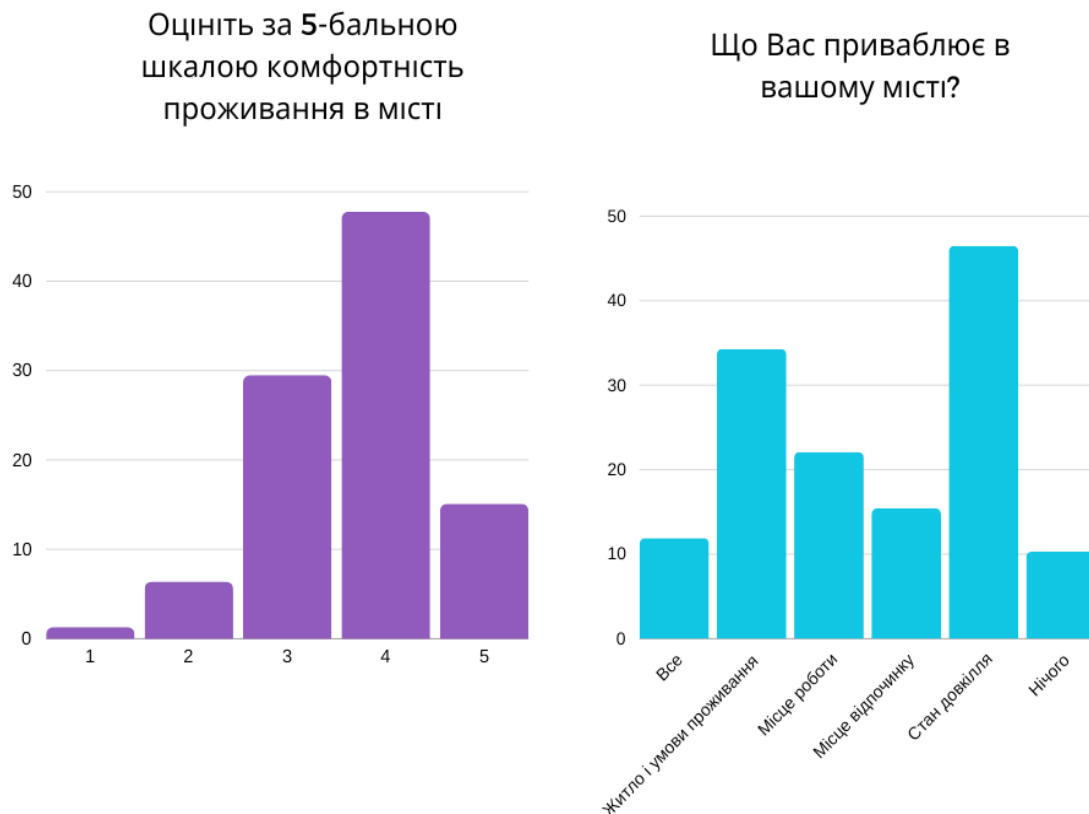

Рис. 2. Результати опитування жителів міста Славутич, травень 2019 р. (на основі даних, зібраних авторами)

колективи місцевих підприємств. Це виглядає по-совковому, але з іншого боку, в цьому була якась фішка. Ось всі зранку виходять, проходять колонами по площі, потім всі розходяться. Це така двіжуха в центрі міста, працюють атракціони, фудкорт, починаються виступи. У цьому брало участь дуже багато людей».

Житлові квартали і публічні простори Славутича стали місцями відпочинку, дозвілля, комфортного побуту та місцевих ініціатив. Самоорганізація жителів спочатку була позбавлена політичної направленості, в основному жителі об'єднувались в клуби по інтересах: яхтклуб, шаховий, велосипедний клуб, різноманітні спортивні секції, хорова капела, театральні гуртки тощо. В перші десятиліття після побудови міста масовим захопленням славутичан була гра на гітарі. Молодь збиралась в дворах будинків. З часом з'явилися проукраїнські рухи, утворювались громадські організації, благодійні фонди, які мали на меті вирішити соціальні проблеми, пов'язані з закриттям станції у 2000 році. Не зважаючи на досить сильні патерналістські настрої серед містян, в Славутичі завжди помітними були активісти, небайдужі до загальноміських проблем люди. Всеукраїнська ініціатива бюджету участі однією з перших була реалізована саме в Славутичі. Щороку конкурувало декілька проектів, серед яких, наприклад, облаштування майданчику для виходу собак, бюро знахідок та ін. Як розповів нам Андрій (50 років), колишній працівник станції: *«бюджет участі – це не так просто, треба зібрати команду проекту. Спочатку підписи зібрати, потім агітувати, щоб люди проголосували за проект. Це така класна штука, що виховала здатність людей об'єднуватись»*.

Зв'язок жителів з містом, своїм кварталом, будинком, сусідами перш за все проявляється через високу оцінку комфорту, зручності та екологічності міста. Онлайн опитування, проведене з 30 травня до 10 червня 2019 р. у соціальних мережах Facebook та Viber містило питання: «Що Вас приваблює в вашому місті?» та «Оцініть за 5-бальною шкалою комфортність проживання в місті» (рис. 2). У коментарях, де респонденти могли аргументувати виставлені бали, чітко висловлено задоволення від рівня розвитку інфраструктури для розвитку дітей: *«Всі дитячі установи в Славутичі зручно і близько розташовані»; «Люди, взаємовідносини, багатонаціональність та позитивні відношення між людьми»*. Славутич є містом, орієнтованим на дітей і молодь. В інтерв'ю 2023 року з Марія (34 роки, ВПО з Енергодара) висловлює високий рівень довіри до міста як безпечного місця для дітей: *«В місті мене подобається як мамі, що моя донька (їй 9 років) сама може безпечно пересуватись по місту: вона ходить в школу самостійно, відвідує гуртки, може сама піти на прогулянку»*. Зручність розташування кварталів стосовно адміністративного центру та незалежність від громадського транспорту робить щоденні рутинні справи мінімально стресовими та зручними.

Жителі Славутича надзвичайно цінують і дбають про стан природного довкілля у рідному місті (рис. 2). Для мешканців важливим є фізичне середовище міста (пам'ятники, парки, архітектура, вулиці та площі), а також заходи, які там відбуваються: прогулянки, спорт, концерти, змагання тощо. Найбільш багатолюдні заходи відбуваються на головній площі міста, перед міськрадою. Біля площі встановлено два пам'ятники: Пам'ятник героям Чорнобиля та скульптура Білого Ангела Славутича, який охороняє місто і є його символом. У цій подвійній композиції відображено трагічні сторінки історії, але також і оптимізм та рух у майбутнє. Мешканці вірять у силу Ангела: за однією з версій, він відвернув російських загарбників від міста в березні 2022 року. Також існує легенда про особливу силу каменю у фундаменті будівлі, який привезли з Єрусалиму (було кілька безрезультатних спроб його викрасти). Обидві пам'ятки включені в ритуальні дії та повсякденні практики місцевих жителів. Турбота про чистоту і порядок в місті є окремим важливим завданням як для місцевої влади, так і славутичан. Андрій, колишній працівник ЧАЕС, 50 років, відповідаючи на питання про комфортність проживання в місті відзначив:

«Я коли став задумуватись що таке місто загалом, то зрозумів, що місто – не просто місце, де люди живуть, а де можна спілкуватись, знайти однодумців і їх чимось зацікавити. В Славутичі таке є. У великих містах треба до когось їхати, дзвонюватись. А тут можна швидко знайти активних людей і щось придумати. Були наприклад, люди, що по соціальних мережах знаходили однодумців і ходили прибирати ліс. У нас були офіційні суботники, але і неофіційні також. От що роблять славутичани у вихідний? Завдячуючи природі ходять на шашлики. По периметру багато саморобних столиків, мангалів, лавочок. Є люди які прибирають ці місця. Наприклад, мій товариш займається бігом, а коли додому йде, то збирає у мішок сміття».

Під час проведення напівструктурованого інтерв'ю у 2023 р. респондентам було задане питання щодо найулюбленішого місця в Славутичі. Цікаво, що лише в одній відповіді було вказано власний будинок та дачну ділянку в лісі. Інші співрозмовники відповіли, що громадські простори міста є їх улюбленими: центральний парк, центральна площа, окремі квартали або ж місто в цілому. Антон дає пояснення цій позиції: *«я ніколи не думав для себе, що Славутич можна ділити на місця. Він такий маленький, єдиний, компактний. Одне (обране-авт.) не можу назвати»*. Жителі знають багатьох містян в обличчя, а також дуже добре орієнтуються в місті, оскільки пересуваються по ньому переважно пішки. Знання простору та тісні соціальні зв'язки є передумовою залежності від міста (Hashemnezhad et al., 2013), оскільки міське планування відповідає щоденним потребам жителів.

Громада Славутича під час блокади та часткової окупації: захист міста, об'єднання громади. Події березня 2022 року були реконструйовані на основі

а)

б)

Рис. 3. Пам'ятник столицям республік, що збудували Славутич до (а) та після (б) березня 2022 р.

Джерела: а) <https://visitslavutych.com/places-types/monumental-art/>

б) <https://colvilleandersen.medium.com/the-story-of-slavutych-the-last-city-built-by-the-soviet-union-22848925064d>

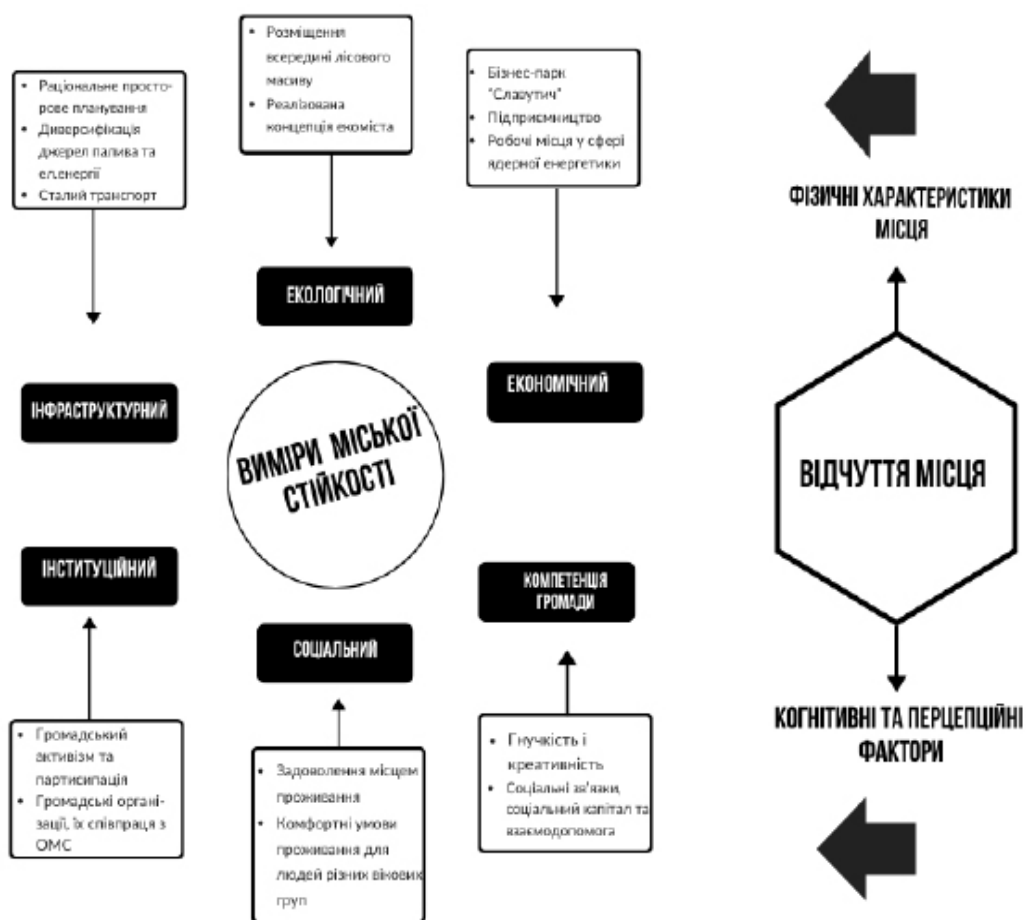

Рис. 4. Взаємозв'язок міської стійкості та відчуття місця (розробка авторів, з використанням розробок Hashemnezhad et al., 2013 та Cutter et al., 2008)

розповідей очевидців, перегляду документального відео, інтерв'ю, постів у соціальних мережах. В результаті прямого повномасштабного вторгнення РФ на територію України, Славутич більше місяця знаходився в блокаді, без постачань продовольства, медикаментів, палива та ін. життєво необхідних речей, а у період з 9 по 14 березня в місті не було електропостачання. Стійкість міста до таких викликів значною мірою забезпечувалась стійкістю громади, оскільки місцева влада мала обмежені можливості. Люди разом вирішували багато проблем під час блокади: готували їжу на спільному багатті у дворі, збирали дрова, приносили продукти, обмінювалися ліками, допомагали територіальній обороні міста тощо. Цей «глобальний пікнік Славутича» (Антон) був чимось більшим, ніж використання соціального капіталу громади. Для місцевих жителів це стало демонстрацією того, що розбіжності між людьми можна подолати, а спільнота разом може протистояти масштабній загрозі. Респонденти висловлюють особливу гордість за все, що відбувалося у березні 2022 року: мирний мітинг (понад 5 тис осіб вийшло проти російських танків) на головній площі міста 26 березня 2022 р., взаємодопомога під час блокади та опір працівників окупованої ЧАЕС. Багато жителів були готові захищати місто і приєднатися до територіальної оборони. Хоча зброї в містечку майже не було, була проведена велика підготовча робота: будували укриття, копали окопи, виробляли чеських їжаків. Таким чином створювалося загальне враження, що місто добре укріплене. Забезпечення захисників усім необхідним було першочерговим завданням місцевої влади та жителів. За кілька днів відбулася зміна повсякденних практик, оскільки люди згуртувалися для щоденного виробництва всього необхідного для оборони міста: протитанкові їжаки виготовляли в гаражах, у школах плели маскувальні сітки. На нашу думку така реактивна партисипація всіх і кожного перед лицем зовнішнього виклику сприяла значним трансформаціям світосприйняття городян в цілому, зокрема і щодо їх належності.

Ще до 2022 р. багатонаціональна громада Славутича залишалася традиційно лояльною до Росії та прихильною до будь-якої радянської спадщини. Після місяця блокади та часткової окупації мешканцями без вагань було переосмислено змістовне та емоційне наповнення свого місця проживання, що незабаром відобразилось у міському ландшафті. Місцева влада Славутича вже влітку 2022 р. ініціювала перейменування топонімів у рамках всеукраїнської програми дерусифікації. Спочатку було проведено опитування, яке показало підтримку громадян, після чого було змінено 11 проросійських назв, у тому числі назви 4 кварталів з метою посилення української ідентичності. Також відбулись і неформальні зміни: на пам'ятнику вдячності з викарбуваними столицями республік, що будували місто було видалено напис «Москва» (рис. 3). Місцеві жителі почали у щоденному житті спілкуватись українською мовою:

«...хочеться сказати, що Славутич змінився, і він вже не буде більше таким проросійським, як

про нього розповідали раніше. Це ми бачимо по тому, як люди починають спілкуватися. Вони вже спілкуються українською мовою. Дуже важко це відбувається. У мене є друзі, багато людей, які сюди приїхали з Росії, не мають відношення до атомників. Ось музиканти були тут і на сьогоднішній день вони спілкуються українською мовою. Тож вважаю, що все ж таки Славутич змінився реально» (Володимир, 37 років, працює на місцевому підприємстві)».

Висновки. Громада міста Славутич сформована на основі сильних зв'язків жителів з унікальним місцем проживання і, відповідно, має сильне відчуття місця. Виходячи з того, що відчуття місця характеризується з одного боку фізичними, а з іншого – когнітивними і перцепційними параметрами (Hashemnezhad et al., 2013), нами були виявлені такі суспільно-географічні характеристики міста, як сприятливе природно-географічне положення та екологічна ситуація, раціональне планування, поступовий перехід міста від моно- до поліфункціональності відповідно до інноваційного вектору розвитку, які, загалом, проявляються у сприйнятті Славутича мешканцями, як комфортного і затишного місця для життя (рис 4). Ми вважаємо, що всі шість вимірів стійкості міста: економічний, екологічний, соціальний, інфраструктурний, інституційний та компетенції громади (Cutter et al., 2008) співвідносяться з фізичним середовищем міста та його сприйняттям місцевими жителями. Відчуття місця забезпечує стійкість Славутича до викликів та загроз за рахунок вкоріненості місцевих жителів, їх емоційного зв'язку з містом, соціальної згуртованості, готовності до самопожертви в критичні моменти, маніфестація чого була здійснена представниками громади під час блокади і окупації. Соціальні зв'язки в громаді характеризуються спільністю професійних інтересів, місцем роботи, практиками активізму, партисипації, креативності, участі у політичних партіях і рухах, екологічній діяльності. В мирний період єдність громади є малопомітною, а в момент екзистенційних загроз громада проявляє не тільки високий рівень залежності від місця (*place dependence*), але і прив'язаності до нього (*place attachment*). Ефективна комунікація та оптимізація використання наявних в місті ресурсів, взаємопідтримка та самоорганізація місцевих жителів забезпечили стійкість міста в умовах зниження управлінських функцій з боку держави та місцевого самоврядування.

Приклад Славутича демонструє, що громади, які ґрунтуються на локальному рівні, не тільки залишаються актуальними в постіндустріальну епоху, але саме відчуття місця є джерелом їх стійкості, що особливо важливо в умовах глобальних і регіональних викликів. Досвід, отриманий громадою у 2000 році, коли основне підприємство (ЧАЕС) зупинилось і кількість робочих місць критично зменшилось (Brunn et al., 2020), став важливим ресурсом стійкості міста перед загрозою іншого характеру: військовим вторгненням. Феномен громади Славутича потребує подальшого

дослідження, а саме ролі таких складових як спільна пам'ять про трагічні події минулого, місцеві символи та легенди, спільне бачення майбутнього.

Подяки: Автори вдячні жителям міста Славутич, які взяли участь у глибинних інтерв'ю та опитуванні, першому заступнику мера міста Віктору Шевченку, співробітникам КП «Агенство

регіонального розвитку» Славутицької міської ради та особисто його директору Аріні Старовойтовій за допомогу у зборі інформації, організаційну підтримку польового етапу дослідження, особисту експертизу. Дослідження стало можливим завдяки фінансовій підтримці Фонду ім. Альберта Ейнштейна в рамках проекту «Стале міське відновлення після війни: можливості для України».

Список використаних джерел / References:

- Adger, W. N. (2000). Social and ecological resilience: are they related? *Progress in Human Geography*, 24(3), 347-364.
- Barrios, R. (2011). "If you did not grow up here, you cannot appreciate living here": Neoliberalism, space-time, and affect in Post-Katrina recovery planning. *Human Organization*, 70(2), 118-127.
- Berkes, F., & Ross, H. (2013). Community resilience: toward an integrated approach. *Society & Natural Resources*, 26(1), 5-20.
- Bhattacharyya, J. (1995). Solidarity and Agency: Rethinking Community Development. *Human Organization*, 54(1), 60-69.
- Blokland, T. (2017). *Community as Urban Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bradshaw, T. (2008). The Post-Place Community: Contributions to the Debate about the Definition of Community. *Community Development*, 39(1), 5-16.
- Brunn, S. D., Dronova, O., & Kononenko, O. (2020). Slavutych atomograd as the last ideal city of the USSR: Challenges and adaptation mechanisms of resilience. *GeoJournal*, 86, 2887-2903. DOI: 10.1007/s10708-020-10236-x.
- Buttimer, A. (1976). Grasping the dynamism of the lifeworld. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, 277-292.
- Cutter, S., Barnes, L., Berry, M., Burton, C., Evans, E., Tate, E., & Webb, J. (2008). A place-based model for understanding community resilience to natural disasters. *Global Environmental Change*, 18(4), 598-606.
- Davis, I., & Izadkhah, Y. O. (2006). Building resilient urban communities. *Open House International*, 31(1), 11-21.
- Denysyk, G., Mezentssev, K., Antipova, E., & Kiziun, A. (2020). An everyday geography: spatial diversity of the everyday life. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University, series «Geology. Geography. Ecology»*, 52, 130-138. [In Ukrainian]. [Денисик, Г., Мезенцев, К., Антіпова, Є., & Кізіун, А. Географія повсякдення: просторове різноманіття повсякденного життя. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія «Геологія. Географія. Екологія»*. 2020. Вип. 52. С. 130–138.]
- Douglas, M. (1991). The idea of a home: A kind of space. *Social Research*, 58(1), 287-307.
- Dovzhenko, V., Voytenko, A., & Plotnikova, Mariia. (2020). The use of European experience of participatory management in strategic planning of territorial communities development. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok*, 12. [In Ukrainian]. [Довженко В., Войтенко А., Плотнікова М. Використання європейського досвіду партисипативного управління в стратегічному плануванні розвитку територіальних громад. *Електронне видання «Державне управління: удосконалення та розвиток»*. 2020. Вип. 12.]. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.12.33.
- Dronova, O., Khomenko, D., & Brunn, S. D. (2022). Comparing residents' perceptions of quality of life in three Kyiv neighbourhoods. *Urbani Izziv*, 33, 103-114. DOI: 10.5379/urbani-izziv-en-2022-33-02-04.
- Dronova, O., Klyui, K., & Khomenko, D. (2021). From neoliberal practices to the participative democracy of integrated urban development: the path of residential housing "Liko-Grad" in Kyiv. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 85, 72-86. DOI: 10.17721/2413-7154/2021.85.72-85.
- Dutchak, O., & Ishchenko, V. (2011). "Right to the city" or point protests against point buildings? Dilemmas of urban movement on the example of the "Save Old Kyiv" initiative. *Common: Journal of Social Criticism*, 2, 102-117. [In Ukrainian]. [Дутчак, О., Іщенко, В. "Право на місто" або точкові протести проти точкових забудов? Дилеми міського руху на прикладі ініціативи "Збережи старий Київ". *Спільне: журнал соціальної критики*. Вип. 2. С. 102–117.]
- Ellery, P. J., & Ellery, J. (2019). Strengthening community sense of place through placemaking. *Urban Planning*, 4(2), 237-248. DOI: 10.17645/up.v4i2.2004.
- Hashemnezhad, H., Heidari, A. A., & Mohammad Hoseini, P. (2013). "Sense of place" and "place attachment". *International Journal of Architecture and Urban Development*, 3(1), 5-12.
- Hummon, D. M. (1992). Community attachment: Local sentiment and sense of place. In *Place Attachment* (pp. 253–278). Boston, MA: Springer US.
- Jorgensen, B., & Stedman, R. (2006). A comparative analysis of predictors of sense of place dimensions: Attachment to, dependence on, and identification with lakeshore properties. *Journal of Environmental Management*, 79(3), 316-327. DOI: 10.1016/j.jenvman.2005.08.003.

- Kononenko, O. Yu., & Gnatiuk, O. M. (2022). Urban vernacular districts: methodology of identification based on the analysis of mental maps. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series Geographical Sciences*, 17, 36-49. DOI: 10.32999/ksu2413-7391/2022-17-3. [In Ukrainian]. [Кононенко, О. Ю., & Гнатюк, О. М. Міські вернакулярні райони: методика виділення на основі аналізу ментальних карт. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2022. № 17. С. 36–49.]
- Lalli, M. (1992). Urban-related identity: Theory, measurement, and empirical findings. *Journal of Environmental Psychology*, 12(4), 285-303.
- Lees, L., Slater, T., & Wyly, E. (2013). *Gentrification*. Routledge.
- Lewicka, M. (2010). What makes neighborhood different from home and city? Effects of place scale on place attachment. *Journal of Environmental Psychology*, 30(1), 35-51.
- MacKian, S. (2004). Mapping reflexive communities: visualizing the geographies of emotion. *Social & Cultural Geography*, 5(4), 615-631.
- Maida, C. A. (2007). *Sustainability and Communities of Place*. New York, NY: Berghahn.
- Malchykova D., Pylypenko I., & Lozova (2021). Experience of stimulation of urban activism and formation of budgets for participation in the development of the city community in Kherson. In *The Place of Ukraine in the European Space: Geo-spatial Features and European Unification* (pp. 21-28). Ternopil: Vector. [In Ukrainian]. [Мальчикова Д. С., Пилипенко І. О., Лозова Л. В. Досвід стимулювання міського активізму і формування бюджетів участі у розвитку міської громади м. Херсон. *Місце України в європейському просторі*. Тернопіль: Вектор.]
- Manzo, L. (2003). Beyond house and haven: toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*, 23(1), 47-61. DOI: 10.1016/S0272-4944(02)00074-9.
- Manzo, L., & Perkins, D. (2006). Finding common ground: The importance of place attachment to community participation and planning. *Journal of Planning Literature*, 20, 335-350. DOI: 10.1177/0885412205286160.
- Manzo, L., Williams, D., Masso, A., Raymond, C., & Gulsrud, N. (2023). Using senses of place to help communities navigate place disruption and uncertainty. *Landscape Journal*, 42(1), 37-52. DOI: 10.3368/lj.42.1.37.
- Marvell, A., & Simm, D. (2016). Unravelling the geographical palimpsest through fieldwork: discovering a sense of place. *Geography*, 101(3), 125-136. DOI: 10.1080/00167487.2016.12093996.
- Melnychuk, A., & Gnatiuk, O. (2019). Public perception of urban identity in post-Soviet city: The case of Vinnytsia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 68(1), 37-50. DOI: 10.15201/hungeobull.68.1.3.
- Mendoza, C., & Morén-Alegret, R. (2013). Exploring methods and techniques for the analysis of senses of place and migration. *Progress in Human Geography*, 37(6), 762-785. DOI: 10.1177/0309132512473867.
- Mezentsev, K., Provotar, N., & Palchuk M. (2020). Public spaces through the lens of participatory urban planning – the case of Kyiv. *Ukrainian Geographical Journal*, 2, 30-37. DOI: 10.15407/ugz2020.02.030. [In Ukrainian]. [Мезенцев К., Провотар Н., Пальчук М. Публічні простори через призму партисипативного міського планування – приклад Києва. *Український географічний журнал*. 2020. Вип. 2. С. 30-37.]
- Norberg-Schulz, C. (1979). *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. Rizzoli.
- Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., et al. (2008). Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster. *American Journal of Community Psychology*, 41, 127-150. DOI: 10.1007/s10464-007-9156-6.
- Pohl, L., Genz, C., Helbrecht, I., & Dobrusskin, J. (2020). Need for shelter, demand for housing, desire for home: a psychoanalytic reading of home-making in Vancouver. *Housing Studies*, 37(9), 1650-1668. DOI: 10.1080/02673037.2020.1857708.
- Pysarenko, V. P. (2016). Implementation of participatory budgeting. *Bulletin of Poltava State Agrarian Academy*, 1-2, 51-54. [In Ukrainian]. [Писаренко, В. П. Впровадження партисипативного бюджету. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2016. Вип. 1-2. С. 51–54.]
- Raco, M., & Flint, J. (2001). Communities, places and institutional relations: assessing the role of area-based community representation in local governance. *Political Geography*, 20(5), 585–612. DOI: 10.1016/S0962-6298(01)00012-9.
- Relph, E. (1997). Sense of place. In S. Hanson (Ed.), *Ten Geographic Ideas That Changed The World* (pp. 205-226). Rutgers University Press.
- Relph, E. (1976). *Place and Placelessness*. Pion Limited.
- Smith, K. M. (2011). *The Relationship Between Residential Satisfaction, Sense of Community, Sense of Belonging and Sense of Place in a Western Australian Urban Planned Community*. Doctoral Thesis. Edith Cowan University.
- Townshend, I., Awosoga, O., Kulig, J., & Fan, H. (2015). Social cohesion and resilience across communities that have experienced a disaster. *Natural Hazards*, 76(2), 913-938. DOI: 10.1007/s11069-014-1526-4.
- Walters, P. (2015). The problem of community resilience in two flooded cities: Dhaka 1998 and Brisbane 2011. *Habitat International*, 50, 51-56. DOI: 10.1016/j.habitatint.2015.08.004.
- Zheng, C., Zhang, J., Guo, Y., Zhang, Y., & Qian, L. (2019). Disruption and reestablishment of place attachment after large-scale disasters: The role of perceived risk, negative emotions, and coping. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 40, 101273. DOI: 10.1016/j.ijdr.2019.101273.

АНАЛІЗ ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ПРИФРОНТОВИХ РЕГІОНІВ

¹Вікторія ПАЦЮК, ²Март РЕЙМАНН, ³Володимир КАЗАКОВ

¹Криворізький державний педагогічний університет, Україна

²Талліннський університет, Естонія

³Криворізький державний педагогічний університет, Україна

¹viktoriia.patsiuk@gmail.com, ²mart@retked.ee, ³vl.kazakov1970@gmail.com

Анотація:

Прифронтові регіони сходу та півночі України хоча й мали значний туристичний потенціал, однак туризм на даних територіях розвивався недостатньо не через відсутність ресурсу, а з причин недооцінки та невірної його позиціонування. Війна, з одного боку, завдала значних збитків природним багатствам та культурно-історичним пам'яткам даних регіонів, з іншого – привернула увагу не лише мешканців України, а й всього світу до цих територій. У майбутньому прифронтові області можуть стати плацдармом для відбудови територій та розвитку туристичної діяльності за всіма європейськими стандартами. У статті презентовано результати дослідження україно-естонського науково-дослідного проєкту, що мав за мету дослідити розвиток українських прифронтових громад і туристичного бізнесу в умовах війни та виявити їх стратегії на майбутнє. Дане опитування проводилось у Дніпропетровській, Сумській, Харківській областях та підконтрольних прифронтових громадах Запорізької та Донецької областей. У даному дослідженні було сфокусовано увагу на співставленні особливостей розвитку туризму в прифронтових областях та окремо у Дніпропетровській області у довоєнний час та період активного військового протистояння. Акцентовано увагу на основних видах туризму, які користувались попитом до війни та тих видах, які за очікуваннями будуть найбільш затребуваними в майбутньому. Проаналізовано, які зміни відбулися у туристичній сфері із початком війни, та з якими проблемами довелося зіткнутися при організації туристичної діяльності після її початку. Виявлено загрози, проблеми, можливості та перспективи розвитку туристичної діяльності у повоєнний період.

Ключові слова: туризм, прифронтові регіони, туристична діяльність, опитування, повоєнна відбудова, Дніпропетровська область.

ANALYSIS OF TOURISM ACTIVITY IN THE DNIPRO REGION IN THE CONTEXT OF TOURISM DEVELOPMENT IN FRONTLINE REGIONS

¹Viktoriia PATSIUK, ²Mart REIMANN, ³Volodymyr KAZAKOV

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine;

²Kyryvi Rih State Pedagogical University, Ukraine

³Tallinn University, Estonia

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

¹viktoriia.patsiuk@gmail.com, ²mart@retked.ee, ³vl.kazakov1970@gmail.com

Abstract:

Although the frontline regions of eastern and northern Ukraine had significant tourism potential, tourism in these areas has not developed sufficiently, not because of a lack of resources, but because of its underestimation and incorrect positioning. The war, on the one hand, caused significant damage to the natural resources and cultural and historical monuments of these regions, and on the other hand, it drew the attention of not only Ukrainians but also the whole world to these territories. In the future, these regions may become a springboard for the reconstruction of the territory and the development of tourism activities in accordance with all European canons and standards. The article presents the results of a Ukrainian-Estonian research project aimed at studying the development of Ukrainian frontline communities and tourism businesses in the context of war and identifying their strategies for the future. The survey was conducted in Dnipro, Sumy, Kharkiv regions and government-controlled frontline communities in Zaporizhzhia and Donetsk regions. This study focuses on comparing the peculiarities of tourism development in the frontline regions and separately in the Dnipro region both in the pre-war period and the period of active military confrontation. The focus is on the main types of tourism that were in demand before the war and those that are expected to be most in demand in the future. The author analyses the changes that occurred in tourism activities since the outbreak of the war and the problems that had to be faced in organising tourism activities after its beginning. Threats, problems, opportunities and prospects for the development of tourism in the post-war period are identified.

Key words: tourism, frontline regions, tourist activity, survey, post-war reconstruction, Dnipro region.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2024.91.52-63>

UDC: 338.48:352.07(1-07):327.5:355.01(477:4:569.4)

Вступ. Війна, спровокована та підступно розв'язана російським агресором, вплинула на всі сфери життя і туризм не став винятком. Неодноразово обґрунтовувалось значення туристичної діяльності як важливої складової економічного та соціального розвитку територій, що має значний вплив на зайнятість населення, формування малих і середніх приватних підприємств, сприяння місцевому соціально-економічному розвитку та формування національної самосвідомості населення. Сучасні реалії ставлять великі виклики щодо функціонування цієї сфери як в Україні в цілому, так і в прифронтових регіонах зокрема. Достовірно оцінити розмір завданих збитків природно-рекреаційним ресурсам, культурно-історичній спадщині, туристичній інфраструктурі дуже складно, не говорячи про втрату людського потенціалу.

Військові дії та інші збройні протистояння знижують туристичну привабливість країни та фактично нівелюють в'їзні туристичні потоки. У контексті туристичного попиту конфлікт чи війна, як правило, завдають шкоди міжнародній репутації та негативно впливають на туристичний імідж країни. В Україні ситуація склалася протилежним чином, адже єдиний позитив, про який нині можна з упевненістю говорити – це значне підвищення рівня впізнаваності нашої країни, покращення її туристичного іміджу та формування в іноземців стійкого бажання відвідати Україну після завершення війни.

З огляду на зростаючий інтерес у мешканців інших країн до України, можна сподіватися, що туризм стане рушійною силою швидкого відновлення в післявоєнний період. У довоєнний період підвищеною промоцією та, відповідно, туристичним інтересом користувався так званий «золотий туристичний трикутник України» – Київ, Одеса та Львів. До них останніми роками додалися Чорнобиль та Буковель. Військові події вектор туристичного попиту можуть змістити до найбільш постраждалих громад півдня та сходу країни. Тому дослідження особливостей туристичної сфери у прифронтових регіонах України є актуальним та перспективним, а Дніпропетровщина є форпостом сходу країни, яка має значні можливості для розвитку різних видів туристичної діяльності.

Метою даного дослідження є порівняльний аналіз стану розвитку туристичної діяльності на Дніпропетровщині на фоні інших прифронтових регіонів України в довоєнний період, реакцію туристичного бізнесу на військові дії, очікування та перспективи розвитку туристичної діяльності та туристичного сектору громад прифронтових територій у повоєнний період.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Після першого шоку, спровокованого російською агресією, у другій половині 2022 року активізувалось кількість як наукових, так і практичних досліджень проблем та перспектив розвитку туристичної діяльності у воєнний та повоєнний період.

Серед найбільш знакових можна виділити такі форуми: «Туризм в Україні: виклики та відновлення»

(20-21 березня 2023 р.) (Tourism in Ukraine, 2023), Міжнародний онлайн-семинар «Захист культурної спадщини України у воєнний та повоєнний період: виклики, інновації, дії» (20 лютого 2023 р.), міжнародний вебінар «Роль та місце туризму під час конфліктів та воєн» (21 квітня 2022 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Війна та туризм» (11 листопада 2022 р.) (War and Tourism, 2023). Основною метою цих івентів було привернення уваги до розвитку туристичної сфери під час активної фази військових дій та підготовка «плацдарму» для повоєнного відновлення туристичної сфери, що, відповідно, передбачало пошук стратегій та дискусію навколо питання: як в майбутньому зробити Україну успішним туристичним напрямом.

Проблема впливу війни на туристичну сферу та роль туризму в постконфліктних ситуаціях фундаментально розглянута у наукових публікаціях зарубіжних авторів (Butler & Suntikul, 2012; Causevic & Lynch, 2011; Jacquot, 2021; Khalid et al., 2020; Pratt & Liu, 2016).

Наукові дослідження вітчизняних науковців можна розділити на декілька найбільш знакових напрямів (посилання дано на найбільш важливі, у контексті цього дослідження, публікації):

1) аналіз досвіду інших країн щодо відновлення діяльності туристичної сфери у повоєнний період (Я. Алексєєва, Л. Громоздлова, Г. Кашина, О. Кашинська, М. Кругляк, З. Приходько (Prykhodko, 2023), І. Смирнов, І. Хільчевська);

2) вплив війни в Україні на європейський та світовий туристичні ринки (С. Бабушко, В. Кіптенко, О. Кучай, І. Панова, С. Попович, В. Пестушко, С. Цвілій);

3) основні тенденції розвитку туристичної діяльності у період війни, функціонування інфраструктурних об'єктів, забезпечення безпеки туристів під час війни тощо (О. Борисюк, М. Гедін, І. Кочеткова, О. Любіцева, О. Носирєв, Т. Деділова, І. Токар (Nosyrev et al., 2022), Г. Машіка, І. Несторишин, С. Мархонос, Н. Погуда, О. Терлецька, В. Худавердієва);

4) збереження та подальше відновлення природно-рекреаційного потенціалу та історико-культурної спадщини (В. Антоненко та В. Хуткий (Antonenko & Khutkyi, 2022), Ж. Бучко, В. Дуб, Г. Заваріка, О. Зеленко, Д. Крамаренко, О. Любіцева, О. Терешкін);

5) розвиток воєнного/військового туризму в Україні та розмежування даних дефініцій (С. Батиченко, І. Винниченко, Д. Каднічанський, Н. Каднічанська, Г. Кучерява, Т. Меліхова, А. Мельник, І. Шамара);

6) візія та стратегії повоєнного відновлення українського туризму (М. Балджи, А. Колосов, М. Левченко, А. Моца, С. Шевчук, Н. Серєда, Е. Сіра, І. Голубець, Ю. Безрученко (Sira et al., 2022), Н. Онишук, Н. Чорна тощо).

Проблемам туристичної діяльності у прифронтових регіонах увага практично не

приділялась і фактично була представлена у працях авторів дослідження (Kazakov & Patsiuk, 2023; Reimann et al., 2023).

Методика дослідження. Вивчення туристичної діяльності під час воєнної ситуації вимагає комплексної методики дослідження та потребує мультидисциплінарного підходу. Він включає використання широкого спектру як кількісних, так і якісних методів задля забезпечення всебічного розуміння впливу війни на туристичну сферу.

Основним методом дослідження стало опитування представників туристичного бізнесу прифронтових регіонів. Метод був націлений на виявлення впливу військових дій на туристичну діяльність та розуміння бачення представниками туризму розвитку галузі наразі та у майбутньому. Дане дослідження проводилося на платформі Google Forms. До опитування були залучені представники туристичної сфери п'яти прифронтових областей (Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Сумської, Харківської). Анкетування проводилося з 2 по 15 лютого 2023 року естонськими (Талліннський університет) та українськими вченими (Запорізький національний університет, Криворізький державний педагогічний університет, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, Харківська державна академія культури) за підтримки Естонського дослідницького агентства. Дослідження виконано в межах естонсько-українського науково-дослідницького проекту «Розвиток українських прифронтових громад і туристичного бізнесу в умовах війни та стратегії на майбутнє» на базі Центру ландшафту та культури Школи гуманітарних наук Талліннського Університету. Отримані дані було опрацьовано з використанням програми SPSS Statistics V21.0 (Reimann et al., 2023).

Загальна кількість респондентів становила 144 особи: Дніпропетровська – 45 (31,3%), Донецька – 18 (12,5%), Запорізька – 15 (10,4%), Сумська – 29 (20,1%), Харківська – 37 (25,7%) осіб. Анкета містила 25 запитань відкритого та закритого типу, що стосувалися різних аспектів туристичної діяльності.

Щодо сфери зайнятості опитаних, на Дніпропетровщині переважали представники туристичного бізнесу – 29 осіб (64,4%). Це суттєво перевищує усереднений показник серед респондентів туристичної сфери прифронтових регіонів – 37,6%. За іншими напрямками занятості, частка респондентів області нижча, ніж усереднені результати серед усіх прифронтових областей. Представників громадських організацій та клубів туристичного спрямування було опитано 6 суб'єктів (13,3%), закладів туристичної атракції (музеї, виставкові зали, пізнавально-дозвіллієві заклади, тощо) – 4 респонденти (8,9%), фахівців об'єктів туристичної інфраструктури (заклади розміщення, харчування, тощо), структурних підрозділів виконавчої влади та представники освіти та науки опитано по 2 особи з кожного сегменту, що становить 4,5% кожен.

Серед респондентів з Дніпропетровщини зафіксоване значне домінування мешканців міської місцевості 88,9% проти 11,1% з сільської. Найбільше

респондентів було представлено з міст Дніпро (40,0%) та Кривий Ріг (42,2%), що відображає домінування даних населених пунктів за чисельністю населення в області. Серед інших міст участь в опитуванні взяли респонденти Нікополя (6,7%), Кам'янського і Павлограду (по 2,2%). Варто також відзначити, що близько п'ятої частини опитаних, до яких звертались з проханням взяти участь у дослідженні, відповіли відмовою. Основними аргументами була зазначена головна причина – закриття туристичного бізнесу з початком повномасштабної війни, а також виїзд за кордон, переорієнтація до іншої сфери бізнесу.

Отримані в процесі дослідження результати було презентовано за допомогою засобів візуалізації, таких як таблиці, графіки та діаграми, що дало змогу наочно проілюструвати ключові висновки дослідження. Метод компаративного аналізу дозволив виявити територіальні відмінності в оцінці впливу військових дій та бачення перспектив на майбутнє у різних прифронтових регіонах. Спираючись на метод експертних оцінок зроблено висновки в рамках проведеного дослідження, що дозволило окреслити перспективи вивчення даної проблематики в майбутньому.

Результати дослідження. Найбільшими воєнними конфліктами XX ст. були Перша і Друга світові війни, а також російсько-японська війна (1904-1905 рр.), Японо-китайська війна (1937-1945 рр.), Палестинська війна (1948-1949 рр.), Корейська війна (1950-1953 рр.), В'єтнамська війна (1964-1975 рр.), Афганська війна (1979-1989 рр.), Ірано-іракська війна (1980-1988 рр.), війна в Перській затоці (Кувейтська) (1990-1991 рр.), Югославська війна (1991-1998 рр.). XXI століття відзначилось, зокрема, війною в Іраку (2003-2011), в Афганістані (2001-2021), конфліктом у Республіці Македонія (2001), російсько-грузинською війною (2008), конфліктом у Південній Сербії (2000-2001), громадянською війною у Сирії з 2011 р. та російською інтервенцією в Сирію в 2015 р., конфліктом між Суданом і Південним Суданом, конфліктом у Центральноафриканській Республіці, в Ємені (2014-2015 рр.) (Prykhodko, 2023).

Однак, безумовно, найбільшим військовим протистоянням після Другої світової стала російсько-українська війна (з 2014 р.), яка переросла у повномасштабне військове вторгнення в лютому 2022 р. Зазначена подія абсолютно деструктивно вплинула на туристичну діяльність, особливо у прифронтових регіонах України, які є найбільш постраждалими.

Зважаючи на це, Всесвітня туристична організація виділяє такі наслідки військових дій на території України для світового туризму (United Nations World Tourism Organisation, 2023):

- скорочення виїзних поїздок росії та України, що становить приблизно 3% світових витрат (14 млрд доларів США у 2020 році);
- додатковий ризик для слабкого та нерівномірного відновлення туризму;
- зниження споживчої довіри, особливо на більш схильних до ризику сегментах ринку;
- вплив на традиційні напрями, а також на

напрями, що розвиваються, особливо на острови та прибережні території;

- ослаблення економічного зростання та зростання інфляції через підвищення цін на нафту у поєднанні з нещодавнім підвищенням відсоткових ставок, що призводить до зростання споживчих витрат на поїздки та посилення тиску на бізнес, особливо на малий та середній;

- загроза для зайнятості та туристичного бізнесу.

За даними Economist Intelligence Unit, війна вплине на туристичну індустрію Європи чотирма способами: втрата російських та українських туристів; обмеження на роботу авіакомпаній та використання повітряного простору; зростання витрат на їжу та паливо; значний удар по довірі мандрівників та доходах (Globetrender, 2022).

Однак світ має достатньо прикладів успішного повоєнного відновлення туристичної галузі: Чорногорія, Хорватія, Кіпр, Єгипет, Ізраїль, Колумбія, Північна Ірландія, Японія та Південна Корея. В деяких з цих країн відродження туристичної сфери розпочалося ще під час військових дій. Тож прифронтові регіони України і, зокрема, Дніпропетровщина, можуть стати плацдармом для впровадження провідного світового досвіду відродження туристичної діяльності та напрацювання власних механізмів.

Саме тому аналіз туристичної діяльності прифронтових регіонів України, здійснений в рамках зазначеного дослідження, є своєчасним та орієнтованим на перспективу. Одним з головних питань опитування суб'єктів туристичної сфери прифронтових областей було: «Суть та особливості вашого туристичного бізнесу». Отримані наступні результати: екскурсійна (49,3%), турагентська (31,9%), організаційна та координуюча діяльність – 30,6%, проведення івентів туристичного спрямування – 23,6%, організація туристичних походів – 18,1%, розміщення відвідувачів – 15,3%, туроператорська діяльність – 6,3%. На тлі цих даних по Дніпропетровській області серед респондентів переважає турагентська діяльність – 53,3%. Це можна пояснити концентрацією великих міст в області та промисловий характер господарства. Населення Дніпропетровщини має дохід вищий за середньостатистичний в Україні та відповідно, могло дозволити собі подорожі, принаймні за класичними напрямками: Туреччина, Єгипет, Болгарія, Чорногорія тощо. Більша частка суб'єктів турбізнесу Дніпропетровщини у порівнянні з іншими прифронтовими регіонами займалась проведенням івентів туристичного спрямування – 33,3% та організацією туристичних походів – 28,9%. Дещо менша частка практикувала екскурсійну (46,7%) та туроператорську діяльність (4,4%). Значно менший відсоток опитаних (20% проти 30,6%) займались організаційною та координуючою діяльністю в туристичній сфері.

Для практики туристичного бізнесу у довоєнний час у теперішніх прифронтових областях були притаманні й інші види діяльності: продаж квитків,

страхові послуги; майстер-класи з сироваріння та кондитерського мистецтва; розвиток маршрутів активного туризму, нових фестивалів, популяризація кролевецьких рушників, просування екоспоживання (створення центру українського промислового коноплярства); науково-методична співпраця з іншими представниками сфери місцевого туризму; заклади харчування; дитячий відпочинок; підготовка кадрів для туріндустрії; у туристичній сфері не працювали. Окремо на Дніпропетровщині відзначені й такі види діяльності: викладання туристичних дисциплін та набуття практики гідів для цілей викладання; експедиції, науково-освітні програми для дітей, пет-терапія для вразливих категорій населення.

Туристичним напрямом, що займав домінуючі позиції в Дніпропетровській області до військового вторгнення 2022 року був культурно-пізнавальний туризм (18,3% опитаних). Це цілком співставно з результатами щодо даного виду туризму (19,1%) по усіх прифронтових територіях. Переважання культурно-пізнавального туризму можна пояснити як наявністю культурно-історичної спадщини в громадах, представники яких долучились до опитування, так і можливо тим, що дехто як пізнавальну складову розцінює будь-який туристичний напрям, особливо не замислюючись над тонкощами того чи іншого виду турпродукту. Другу позицію респонденти віддали спортивному та активному туризму – 12,8%. Це закономірно з огляду на те, що четверта частина опитаних вказали, що до війни займалися організацією туристичних походів. Мешканці прифронтових регіонів даний туристичний напрям також поставили на друге місце (11,2%). Щодо третьої позиції, то загалом мешканці прифронтових регіонів віддали його фестивальному та подієвому туризму (10,5%), тоді як респонденти з Дніпропетровщини на третє місце віднесли індустріальний туризм (10,4%). Високі позиції індустріального туризму є цілком очікуваними. Це обумовлено як високим ресурсним потенціалом області щодо його становлення, так і тим, що у місті Кривий Ріг на муніципальному рівні ще в 2013 році прийнято Програми розвитку промислового туризму на 2013-2015 та 2016-2020 роки. Останню було пролонговано до кінця 2023 року.

Порівняно з усередненими показниками щодо видів туризму прифронтових регіонів фахівці туристичної сфери Дніпропетровської області більше практикували гастрономічний (9,8% проти 7,4%) та екстремальний туризм (6,1% проти 2,7%), ніж опитані із прифронтових регіонів загалом. Високий рівень розвитку гастрономічного туризму обумовлений наявністю різноманітної пропозиції серед закладів харчування різних населених пунктів, особливо міста Дніпро (56,3% респондентів, які виділили даний туристичний напрям проживають саме в обласному центрі).

Більший відсоток прихильників екстремального туризму обумовлений наявністю значних техногенних ландшафтів в регіоні, наприклад, провальні зони Криворіжжя, які можна використати для

спелестології, відвали Нікопольщини, Криворіжжя та терикони Західного Донбасу, що є придатними для екстремального катання на велосипедах та квадроциклах тощо. На противагу цьому, такі види туризму як фестивальний та подієвий, сільський, етнокультурний та релігійний були розвинуті значно менше, ніж в інших прифронтових регіонах (рис. 1).

Від початку війни у громадах Дніпропетровської області відбулися такі зміни туристичної галузі як: по-перше, знизився рівень платоспроможності населення (28,3%); по-друге, атрактивні туристичні об'єкти перестали функціонувати або приймати туристів (19,2%); по-третє, знизився рівень інтересу до відвідування туристичних об'єктів (18,2%). 11,1% опитаних зазначили, що збільшився потік переселенців та їх зацікавленість до місцевих туристичних об'єктів; 10,1% вказали, що активізувалася співпраця між волонтерами, громадами та представниками туризму; 6,1% респондентів зазначили, що деякі туристичні локації зазнали пошкоджень. Якщо порівнювати дані результати із загальними даними прифронтових регіонів, то наявні суттєві розбіжності в двох пунктах: значно менший відсоток респондентів зазначили, що «деякі туристичні локації зазнали пошкоджень» – 6,1% проти 16,8% у прифронтових регіонах, і в той же час, більше респондентів вказали, що збільшився потік переселенців та їх зацікавленість до місцевих туристичних об'єктів – 11,1% проти 6,7% загалом у прифронтових регіонах. Це цілком обґрунтоване тим, що на території Дніпропетровщини окупантів не було і тому область стала «плацдармом» для прийому вимушених переселенців із окупованих територій.

Респонденти активно пропонували власні варіанти відповіді (7,1%), зазначивши такі зміни у розвитку туристичної сфери: усе зупинилось повністю; руйнація туристичних об'єктів, потрапляння туристичних об'єктів в окупаційні зони та неможливість доступу до них; об'єкти промислового туризму на час війни ризиковано демонструвати відвідувачам, а промисловий туризм у місті в основному ґрунтувався на об'єктах діючої індустрії; завдяки географічному положенню (майже межа Донецької і Дніпропетровської областей) наш об'єкт користувався і користується попитом, особливо були завантажені в період першої хвилі евакуації; заборона на виїзд з країни; не всі бажаючі можуть перетнути кордон (чоловіки); Нікополь в зоні активних бойових дій, туристична діяльність не проводиться наразі.

Серед проблем, з якими довелося зіткнутися підприємствам туристичної сфери Дніпропетровської області, респонденти зазначили: через низький попит тимчасово законсервована діяльність (17,2%); партнери по туристичному бізнесу припинили своє функціонування або не приймають туристів (12,9%); працівники були призвані на службу до лав ЗСУ (10,8%); туристичні об'єкти, з якими був пов'язаний бізнес, потрапили в зону окупації або активних бойових дій і стали недоступними (10,8%); працівники поїхали за кордон (9,7%); довелося повністю переорієнтувати свою діяльність з туристичної на інше спрямування (8,6%); довелося повністю

припинити функціонування через відсутність економічної рентабельності (8,6%); емоційне виснаження працівників та їх моральна неготовність працювати в сфері послуг (8,6%).

Проблеми, зазначені респондентами з Дніпропетровщини, фактично співставні з проблемами інших прифронтових регіонів, за виключенням декількох варіантів. Зокрема, в середньому у прифронтових регіонах значно вищий відсоток опитаних зазначили, що туристичні об'єкти, з якими був пов'язаний бізнес, потрапили в зону окупації – 16,1% проти 10,8% на Дніпропетровщині, тоді як більша частка респондентів з Дніпропетровської області вказали, що через низький попит тимчасово законсервували діяльність 17,2% проти 13,5%, а також в даній області більше працівників було призвано на службу до ЗСУ 10,8% проти 6,5% (рис. 2).

Серед додаткових причин проблеми у розвитку туристичної сфери Дніпропетровської області 12,9% опитаних зазначили наступні: деякий час не було пального і у цей час було мало туристів; зниження кількості екскурсій до одиничних подорожей, тури Україною у 2022 році були одиничними і обмежувалися невеликою замською географією; повне припинення організації і проведення активних туристичних походів; довелося ліквідувати два офіси та скоротити кількість співробітників, не можемо працювати кожного дня бо є відключення світла та інтернету; здорожчання собівартості утримання садиби на належному рівні через високу вартість комунальних платежів та витратних матеріалів; довелося підняти зарплатню персоналу, щоб якось їх заохотити та зберегти співробітників; важка робота з емоційно виснаженими категоріями людей; працюємо дистанційно; зменшилась кількість туристів та працівників; продовжуємо працювати, але обсяги замовлень суттєво менші; зниження попиту із-за зниження рівня доходу населення; багато відмов від турів та заходів в останню хвилину і, як наслідок, тур виходить збитковий; переорієнтувались на продаж білетів на міжнародні автобусні рейси; не зручно добиратися до найближчих аеропортів сусідніх країн з Кривого Рогу, що вплинуло на скорочення обсягів продажів.

Головними перспективами розвитку туризму респонденти з Дніпропетровщини зазначили відновлення функціонування туристичних локацій (41,9%); можливість модернізувати туристичні об'єкти за рахунок грантових коштів (28,4%); 21,6% опитаних вважають, що туристи будуть приїжджати дивитись наслідки військових дій; важко було відповісти 8,1%. Дані результати фактично ідентичні з узагальненими відповідями з прифронтових регіонів. Позитивом можна назвати те, що якщо 0,8% респондентів прифронтових територій не бачать жодних перспектив, то мешканці Дніпропетровщини такий варіант не обирали.

Щодо видів туризму, які будуть перспективними по завершенню військових дій у прифронтових регіонах, більше половини опитаних фактично продублювали ті ж види туризму, які були домінуючими у довоєнний період. До трійки

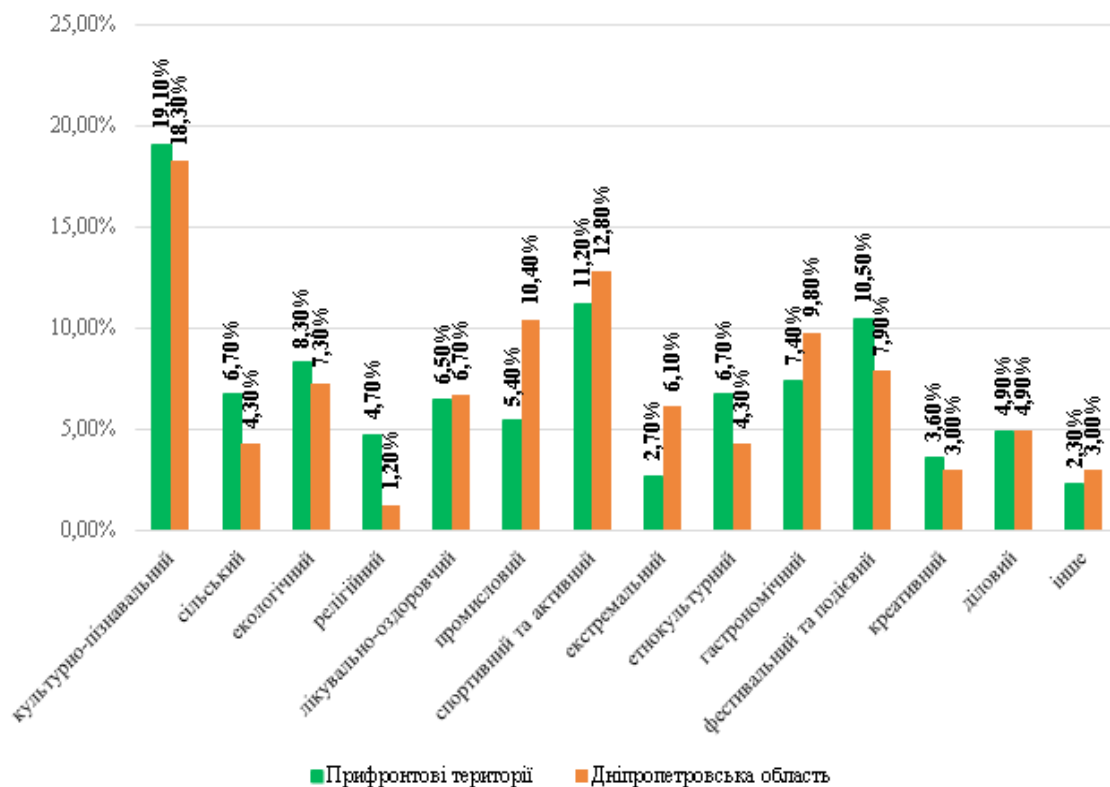

Рис. 1. Види туризму, які розвивалися у громадах до початку військових дій

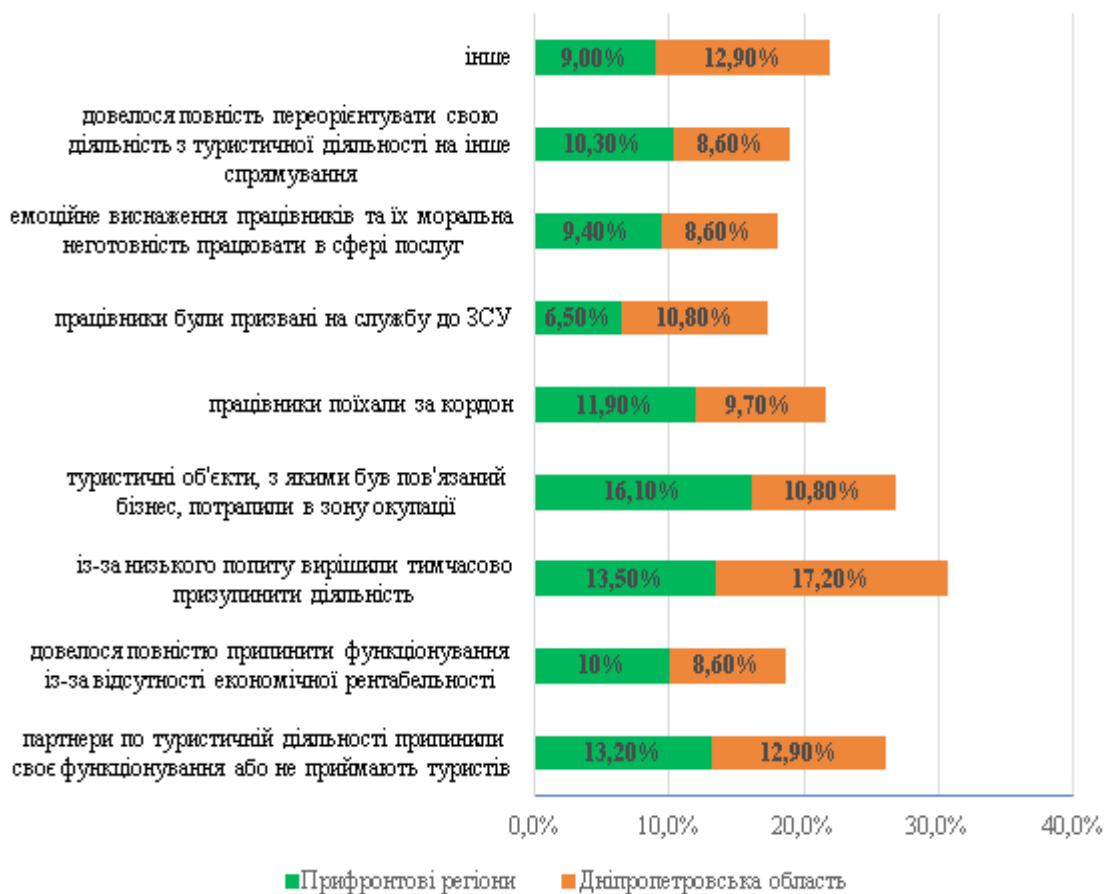

Рис. 2. Проблеми, з якими довелося зіткнутися при організації туристичної діяльності після початку військових дій

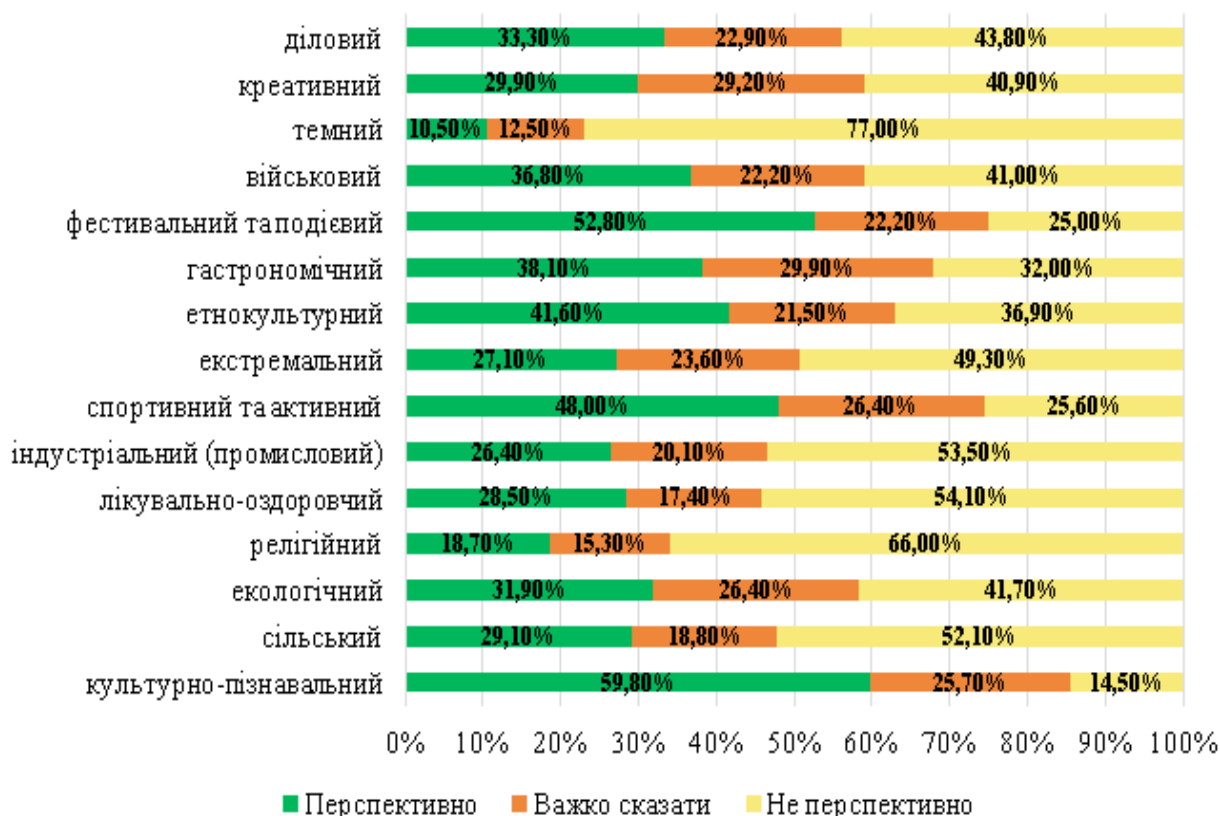

Рис. 3. Види туризму, що будуть користуватися попитом у прифронтових регіонах після завершення військових дій

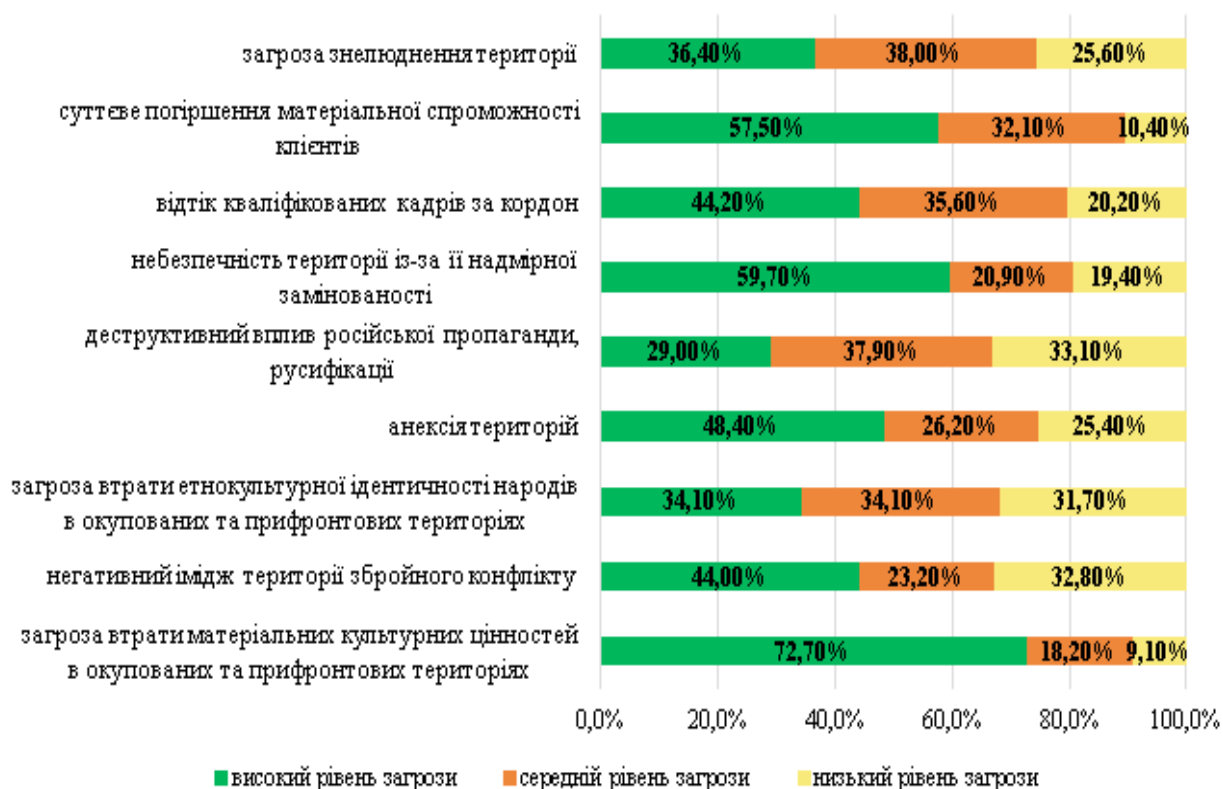

Рис. 4. Найбільші загрози для туристичного розвитку громади

лідерів увійшли культурно-пізнавальний (59,8%), фестивальний та подієвий (52,8%), спортивний та активний туризм (48%). Однак більш цікавими є відповіді, щодо того, які види респонденти не вважають перспективними, і до даної когорти включають темний туризм (77%), релігійний (66%), лікувально-оздоровчий (54,1%), індустріальний (53,5%) та сільський (52,1%) (рис. 3).

Аналіз перспектив розвитку різних видів туризму у Дніпропетровській області свідчить про те, що представники турбізнесу регіону найбільші перспективи вбачають у розвитку спортивного та активного (57,8%), а також промислового туризму (51,1%), що кардинально відрізняє туристичну сферу даної області від інших прифронтових регіонів. Найменш перспективними, на їх думку, є релігійний (84,4%), «темний» (75,5%), лікувально-оздоровчий (64,4%), сільський (62,2%) та екологічний туризм (51,1%), що вкотре засвідчує промисловий профіль цієї території. Такий значний відсоток респондентів, які не вбачають перспектив у розвитку «темного» туризму у прифронтових регіонах, вбачаємо у тому, що більшість з них не хотіли б, щоб їх регіони мали такий асоціативний образ у туристів. Особливе здивування викликало те, що абсолютно в кожній області думки респондентів при оцінці перспектив розвитку військового туризму розділились, тобто одні розуміють, що це наші реалії і даний ресурс за умов об'єктивної подачі можна буде залучати до туристичного продукту, інші ж навпаки, вважають це складовою негативного туристичного іміджу і з етичних міркувань його активне впровадження поки не на часі.

Найбільшими загрозами для туристичного розвитку громади, на думку опитаних, є: загроза втрати

матеріальних культурних цінностей в окупованих та прифронтових територіях (72,7%); небезпечність території через її надмірну замінованість (59,7%); суттєве погіршення матеріальної спроможності клієнтів (57,5%) (рис. 4).

Якщо порівняти з цими результатами відповіді респондентів Дніпропетровщини, то представники даного регіону загрози сприймають не так гостро як мешканці інших областей. Це пояснюється тим, що дана область не була окупована і масштаби руйнувань на даний момент тут менші. Зокрема, не такий високий рівень загрози за наступними пунктами: небезпечність території через її надмірну замінованість – 44,7% проти 59,7% у прифронтових територіях; анексія територій – 35,9% проти 48,4%; негативний імідж території збройного конфлікту – 33,3% проти 44,0%; загроза знелюднення території – 28,9% проти 36,4%. В той же час, тут більш гостро сприймають суттєве погіршення матеріальної спроможності клієнтів – 61,0% проти 57,5%.

Серед можливостей розвитку туристичного бізнесу більшість опитаних зазначили, що дуже перспективними є залучення фінансування та стимулювання інвестицій від вітчизняних і міжнародних партнерів (53,8%); впровадження інновацій у сфері розвитку туризму (50,7%); розробка нових туристичних продуктів у вашій громаді (50,4%). Перспективним також вважають отримання консультативних послуг (55,4%) (рис. 5).

У Дніпропетровській області респонденти найвище оцінюють перспективи розробки нових туристичних продуктів (59,5%), залучення фінансування та стимулювання інвестицій від вітчизняних та міжнародних партнерів (55%), розвиток туристичної інфраструктури (52,3%).

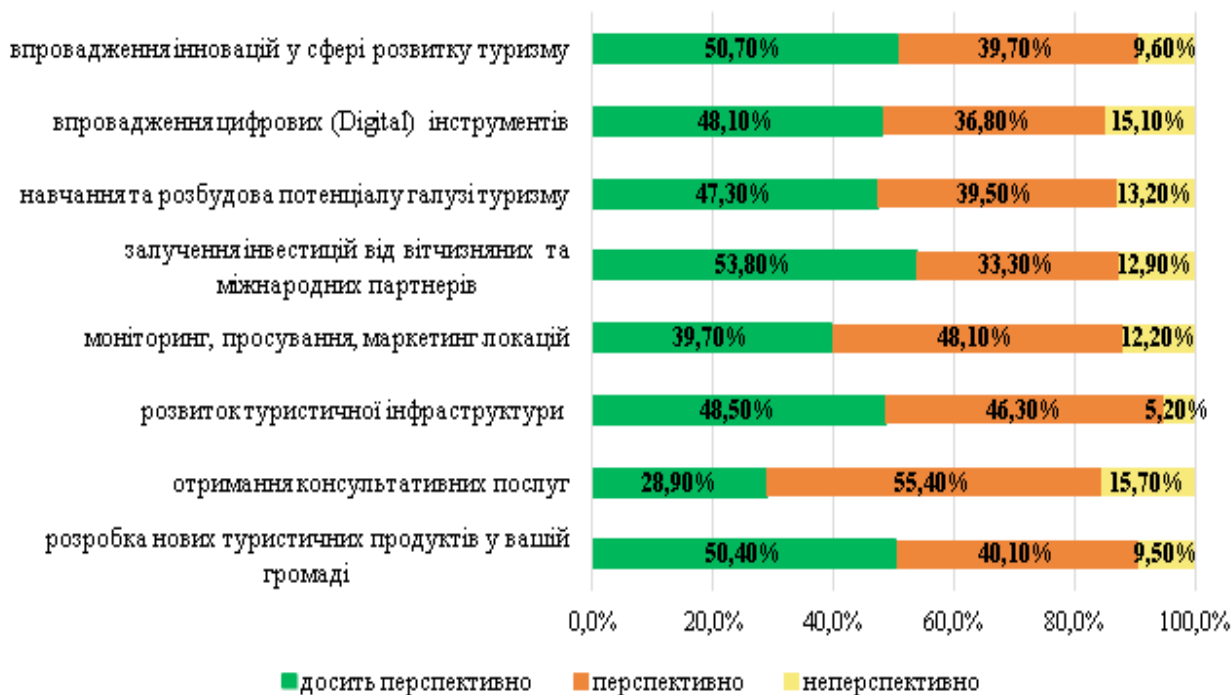

Рис. 5. Можливості розвитку туристичного бізнесу в умовах війни та післявоєнного відновлення

Відповідаючи на відкрите питання щодо можливостей створення нової спадщини громад у період післявоєнного відновлення, опитані вважають, що для створення такої спадщини необхідно: створення більшої кількості робочих місць з акцентом на популяризацію української культури та історії; організація екскурсійної діяльності через призму війни в центрі Європи; оцінка наслідків війни для туристичної спадщини та аналіз того, що можна безпечно демонструвати туристам; розбудова інфраструктури, створення нових туристичних локацій—музеїв, центрів, туристично-інформаційного центру, ревіталізація наявних об'єктів; підтримка малого та середнього бізнесу, який займається розвитком внутрішнього туризму; відновлення та зміцнення сільських територій; допомога адміністрацій в розвитку громадських організацій туристичного спрямування; створення сучасних музеїв війни, розширення наявних виставок зручної техніки, поява нових атракцій, локацій, екскурсій за тематикою пов'язаних із війною; локалізація знятих пам'ятників в тематичному музеї, залишити кілька зруйнованих об'єктів нереставрованими; активізувати залучення підтримки від європейських партнерів.

Зафіксовані і відповіді, що мають локальну прив'язку та відображають специфіку території проживання респондентів. Зокрема, представники Нікопольщини вбачають нову спадщину громади у реалізації проекту Парку козацької слави на місці колишнього розташування Микитинської Січі Війська Запорозького (парк Перемоги в Нікополі) з відновленням Січі; відновлення історичної Старої частини міста; маршрути 5 Січами, що розташовувалися на території Нікопольського району, маршрути Нікопольськими підземеллями, маршрути індустриального туризму, маршрути по скіфським курганам, водні маршрути тощо. Мешканці громад, розташованих на узбережжі Дніпра, сподіваються на відновлення пасажирських водних маршрутів Дніпром.

Представники Криворіжжя зазначають, що новою спадщиною є спадщина війни. На півдні Кривого Рогу з березня по жовтень 2022 року велися активні бойові дії. У спадок залишається військово-інженерні споруди та місця бойових зіткнень, населені пункти зруйновані та пошкоджені війною, до яких можна розробити низку маршрутів. Потенціал нової спадщини – ревіталізовані індустриальні об'єкти, які потрібно перетворити на туристичні та окультурені локації. Окрім цього, на Криворіжжі необхідно є ревіталізація промислових об'єктів, збільшення кількості об'єктів в списку ЕРІН (European Route of Industrial Heritage – Європейського маршруту індустриальної спадщини), розвиток постпромислових туристичних об'єктів (постіндустриальні парки, рекреаційні зони), стимулювання розвитку активного, екстремального і екологічного видів туризму.

На питання «Чи розглядаєте Ви можливість розвитку та удосконалення свого бізнесу відповідно до європейських практик? Як саме?»

респонденти з Дніпропетровщини висловили наступні думки: перейняти європейську практику щодо збереження історичних пам'яток; розвиток туристичної інфраструктури та формування туристичних маршрутів згідно європейських норм та правил; орієнтація розвитку туристичної сфери Дніпропетровської області має бути орієнтована на кластерну модель; колаборація з європейськими партнерами та створення спільних проєктів; створення та розвиток туристичних проєктів за підтримки європейських грантових програм; перейняття європейського досвіду організації різних видів туризму та його адаптація до місцевих реалій; за допомогою екскурсій формування екологічної свідомості та толерантного ставлення до довкілля у населення. Респонденти з Криворіжжя активно вказували на необхідність перейняття світових практик ревіталізації індустриальних об'єктів та вдосконалення якості послуг в індустриальному туризмі шляхом відвідання об'єктів та подій кращих практик індустриального туризму Європи та участь у реальних проєктах з ревіталізації індустриальних об'єктів і трансформації виробничих просторів з новим змістовним наповненням; участь у різноманітних тематичних туристичних програмах підвищення кваліфікації. В той же час, окремі респонденти наголошували, що якість послуг у нас вище, відповідно, європейцям теж є чому у нас навчатися, а також те, що треба розвивати український туризм з урахуванням місцевої автентики, а не європейських стандартів.

Щоб туризм більше сприяв регіональному розвитку України, респонденти з Дніпропетровської області вважають, що потрібно:

1. Перемогти ворога.
2. На інституційному рівні: підготувати державні програми розвитку та підтримки туризму; диктатура закону і невідворотність покарання при його порушенні судовою системою, максимальна прозорість та ліберальні умови для ведення бізнесу, не втручання держави, а дійсно допомога; стимулювати розвиток туристичної сфери від локального до державного рівня; внести зміни на законодавчому рівні щодо роботи туроператорів; створити обласне управління розвитку туризму та запросити до співпраці з ним активну громадськість; прийняти загальнонаціональну програму розвитку туризму, розраховану на молодь, яка в обов'язковому порядку буде впроваджуватися під час навчання в закладах середньої та вищої освіти; усунути бюрократичні перепони в розвитку галузі; здійснювати підтримку туристичного бізнесу, туризму у цілому на програмному рівні владними структурами на місцях; формування у центральній владі розуміння, що туризм – це сфера економіки та створення доданої вартості, тож включити її до галузі культури, це приректи на зубожіння та певний застій.

3. На організаційному рівні: допомагати активним представникам туризму з боку місцевої влади; розумна співпраця бізнесу і влади, практики у сфері влади в туризмі; закласти підвалини розвитку туризму (ревіталізація, створення нових туристичних

об'єктів, організація форумів, фестивалів тощо) як диверсифікованої галузі економіки; розвиток місцевих туристичних можливостей; створення кластерів; наявність туристичних локацій призведе до звички українців подорожувати вихідними, а попит на нові локації буде сприяти появі більшої кількості туристичних об'єктів у кожній громаді і створенню кластерів, що призведе до регіонального розвитку у перспективі; вивчення туристичних об'єктів, розробка нових маршрутів; налагодження співпраці між керівниками підприємств та місцевою владою задля розвитку промислового туризму.

4. На фінансово-економічному рівні: виділяти кошти на туризм; наявність матеріальної підтримки чи дотацій могла б стимулювати ініціативних людей; налагодити процес адекватного ціноутворення.

5. На матеріально-технічному рівні: розвиток інфраструктури; залучення інвестицій, створення нових приватних туристичних локацій; забезпечити розвиток внутрішнього транспорту (автомобільного, модернізація залізничних перевезень, внутрішнього авіаційного сполучення); відновлення історичної спадщини; вкладання коштів у відновлення доріг, туристичної навігації, створення нових крупних туроб'єктів.

6. На промоційному рівні: популяризація національної спадщини; промоція регіону на різних рівнях (регіональний, національний); більше просування в соцмережах та реклама цікавих місць; посилення маркетингу туристичного потенціалу регіону і кластеру за підтримки місцевої влади; вкладання коштів у спільну промоцію на турвиставках; створення туристичних порталів та їх широке просування; більшість мешканців навіть не знає, що у містах області проводять екскурсії і що у нас цікава історія, тож екскурсійній діяльності потрібна реклама, не лише в соціальних мережах, а й на афішах в місцях скупчення людей.

Висновки. Нинішні військові дії суттєво позначаються на туристичній сфері України та особливо її прифронтових регіонах, які найбільше постраждали. Не зважаючи на катастрофічні руйнування, яких завдала жорстока війна, вже нині потрібно готуватись до комплексної відбудови України та актуалізації її туристичного потенціалу. Адже є всі підстави припускати, що для кожного представника цивілізованого світу, наша держава стане дестинацією «must visit», для когось виключно з метою задоволення пізнавальних потреб, а для когось задля висловлення солідарності нашому народу.

Як зазначає голова Державного агентства розвитку туризму України Мар'яна Олесків, сьогодні у світі бачать Україну в першу чергу як воєнну локацію, де відбувається війна. Важливо зрозуміти, як це ставлення трансформувати. Наразі поглиблюється співпраця з потенційними стейкхолдерами і міжнародними маркетинговими агентствами, які допоможуть сформувати й належно оформити ці сили. В той же час, першочерговими завданнями державної політики у сфері туризму на 2023–2030 рр. є (Oleskiy, 2023):

- 1) ефективний маркетинг і менеджмент дестинацій;
- 2) відновлення ділового (конференц) туризму;
- 3) відновлення регіонів;
- 4) ефективне державне управління сферою туризму;
- 5) розвиток українських курортів;
- 6) і розширення міжнародних комунікацій.

Щодо прифронтових областей, на які акцентувалася увага в даному дослідженні, для них дійсно ключовими є завдання відновлення регіонів, що передбачає як розвиток туристичної інфраструктури, навігації, створення робочих місць та суміжних з туризмом підприємств, так і максимально швидке розмінування даних територій. Також важливе значення має ефективний маркетинг і менеджмент дестинацій, так як від того, наскільки швидко кожна дестинація зорієнтується, на які ключові ресурси «зробить ставки» в процесі відновлення території, буде залежати успішність створеного туристичного продукту та його затребуваність у туристів.

У той же час, необхідно абсолютно повністю переглянути стратегію внутрішнього туризму. Адже в довоєнні роки традиційно туристичні потоки зі сходу та центру спрямовувались на захід та південь України, тоді як у повоєнний період однозначно виросте потреба у відвідуваннях тих місць, які вже стали символами цієї війни. У Державному агентстві розвитку туризму анонсували створення маршрутів пам'яті: частину зруйнованих окупантами об'єктів збережуть для історії, щоб показати, які злочини вчинила країна-агресор в Україні. Мери міст також будуть відновлювати інфраструктуру так, щоб залишити деякі місця недоторканими (RBK-Ukraine, 2022).

Нова інтерпретація розвитку внутрішнього туризму повинна стати інструментом відновлення втраченої історико-культурної спадщини та способом насадження і пропаганди національних культурних цінностей так само як і глобальних цінностей країн цивілізованої частини світу.

Таким чином, щоб у майбутньому максимально використати наявний потенціал прифронтових регіонів для туристичної діяльності необхідно:

- залучити різноманітні ресурси для масштабного розмінування території;
- створити програми повоєнного відновлення туризму в прифронтових регіонах;
- підготувати потужну маркетингову кампанію для залучення туристів як і з інших регіонів України, так і з-за кордону;
- активно долучатись та подавати пропозиції до різноманітних проєктів, що підтримуються міжнародними донорами;
- розробити туристичні програми місцями військової слави Збройних сил України;
- відновити зруйновану та пошкоджену туристичну інфраструктуру;
- просувати нестандартні формати туризму;
- при підготовці тих чи інших туристичних проєктів та пропозицій необхідно за можливості прогнозувати всі ризики.

Питання відновлення туристичного потенціалу прифронтових територій актуальне навіть в нинішніх реаліях, оскільки після завершення військових дій ці території стануть ще одними туристичними магнітами України. Ці питання потребують подальшого опрацювання та консолідації зусиль представників владних структур, експертів туристичної сфери та науковців. Все це повинне створити підґрунтя для реінкарнації туризму у прифронтових областях та формування їх нового туристичного іміджу.

лідації зусиль представників владних структур, експертів туристичної сфери та науковців. Все це повинне створити підґрунтя для реінкарнації туризму у прифронтових областях та формування їх нового туристичного іміджу.

Список використаних джерел / References:

- Antonenko, V., & Khutkyi, V. (2022). Influence of russian military aggression on the natural tourist resources of Ukraine. *Bulletin of the Kyiv National University of Culture and Arts. Series: Tourism*, 5(1), 64-82. [In Ukrainian]. [Антоненко В., Хуткий В. Вплив російської військової агресії на природні туристичні ресурси України. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм*. 2022. № 5(1). С. 64–82].
- Butler, R., & Suntikul, W. (2012). *Tourism and War*. London. Routledge. DOI: 10.4324/9780203107706.
- Causevic, S., & Lynch, P. (2011). Phoenix tourism: Post-conflict tourism role. *Annals of Tourism Research*, 38(3), 780-800.
- Globaltrender (2022). How The War in Ukraine Will Affect European Tourism. URL: <https://globetrender.com/2022/04/28/how-the-war-in-ukraine-will-affect-european-tourism>
- Jacquot, S. (2021). Tourism and War. Via [En ligne], 19/2021, mis en ligne le 26 juillet 2021, consulté le 13 mars 2023. URL: <http://journals.openedition.org/viatourism/7095>; DOI: 10.4000/viatourism.7095.
- Kazakov, V. L., & Patsiuk, V. S. (2023). Strategy of tourism development in the city of Kryvyi Rih in the postwar period. In *Tourism in Ukraine: Challenges and Recovery: Proceedings of the International Tourism Forum* (pp. 116-120). Kyiv: KNEU [In Ukrainian]. [Казаков В. Л., Пацюк В. С. Стратегія розвитку туризму в місті Кривий Ріг у повоєнний час. *Туризм в Україні: виклики та відновлення: Збірник матеріалів Міжнародного туристичного форуму*. Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ, 21-22 березня 2023 року. Київ: КНЕУ, С. 116–120].
- Khalid, U., Okafor, L. E., & Aziz N. (2020). Armed conflict, military expenditure and international tourism. *Tourism Economics*, 26(4), 555-577. DOI: 10.1177/1354816619851404.
- Nosyrev, O., Dedilova, T., & Tokar, I. (2022). Development of tourism and hospitality industry in the strategy of post-conflict economic recovery of Ukraine. *Sotsialno-Ekonomichni Problemy i Derzhava*, 1(26), 55-68. URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2022/22nooveu.pdf> [In Ukrainian]. [Носирев О., Деділова Т., Токар І. Розвиток туризму та індустрії гостинності в стратегії постконфліктного відновлення економіки України. *Соціально-економічні проблеми і держава*. Вип. 1 (26). С. 55–68].
- Oleskiv, M. (2023). Priority tasks for the revival of tourism under martial law in Ukraine In *Tourism in Ukraine: Challenges and Recovery: Proceedings of the International Tourism Forum* (pp. 220-223). Kyiv: KNEU [In Ukrainian]. [Олеськів М. Першочергові завдання відродження туризму в умовах воєнного стану в Україні. *Туризм в Україні: виклики та відновлення: Збірник матеріалів Міжнародного туристичного форуму*. Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ, 21-22 березня 2023 року. Київ: КНЕУ, С. 220–223].
- Pratt, S., & Liu, A. (2016). Does tourism really lead to peace? A global view. *International Journal of Tourism Research*, 18(1), 82-90. DOI: 10.1002/jtr.2035.
- Prykhodko, Z. V. (2023). International experience of restoration of tourist activity after military conflicts. In *Tourism in Ukraine: Challenges and Recovery: Proceedings of the International Tourism Forum* (pp. 272-275). Kyiv, KNEU. [In Ukrainian]. [Приходько З. В. Міжнародний досвід відбудови туристичної діяльності після воєнних конфліктів. *Туризм в Україні: виклики та відновлення: Збірник матеріалів Міжнародного туристичного форуму*. Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ, 21-22 березня 2023 року. Київ: КНЕУ, С. 272–275].
- RBK-Ukraine (2022). Routes of memory. Some of the objects destroyed by the war in Ukraine will be preserved for history. [In Ukrainian]. [Маршрути пам'яті. Частина зруйнованих від війни об'єктів в Україні збережуть для історії]. URL: www.rbc.ua/ukr/travel/marshruty-pamyati-chast-razrushennyh-voyny-1650875008.html
- Reimann, M., Kornus, O. G., Vengerska, N. S., Kholodok, V. D., Patsiuk, V. S., & Palang, H. (2023). Development of tourism business in frontline communities in war conditions: foreign and Ukrainian experience. *Rehionalna Ekonomika*, 1, 105-113. DOI: 10.36818/1562-0905-2023-1-14. [In Ukrainian]. [Рейманн М., Корнус О.Г., Венгерська Н. С., Холодок В.Д., Пацюк В. С., Паланг Х. Розвиток туристичного бізнесу прифронтових громад в умовах війни: зарубіжний та український досвід. *Регіональна економіка*. 2023. Вип. 1. С. 105–113].
- Sira, E. O., Holubets, I. M., & Bezruchenkov, Y. V. (2022). Post-war recovery of tourism in Ukraine. *Ekonomika ta Upravlinnia Pidpryemstvom*, 68, 155-158. [In Ukrainian]. [Сіра Е. О., Голубець І. М., Безрученков Ю. В. (2022). Післявоєнне відновлення туризму в Україні. *Економіка та управління підприємствами*. 2022. Вип. 68. С. 155–158]. DOI: 10.32843/infrastruct68-27.
- Tourism in Ukraine: Challenges and Recovery (2023). *Proceedings of the International Tourism Forum*. Kyiv: KNEU. [In Ukrainian]. [Туризм в Україні: виклики та відновлення. Збірник матеріалів Міжнародного туристичного форуму. Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ, 21-22 березня 2023 року. Київ: КНЕУ, 2023. 337 с.].

United Nations International Tourism Organisation (2023). Impact of the russian offensive in Ukraine on international tourism. URL: <https://www.unwto.org/impact-russian-offensive-in-ukraine-on-tourism>

War and Tourism (2022). *Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (Kyiv, 11 November 2022). Kyiv: Geoprint LLC. [In Ukrainian]. [Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.). Київ: ТОВ «Геопринт», 2022. 319 с.].

Zarubina, A., Sira, E., & Demchuk, L. (2022). Peculiarities of tourism under martial law. *Ekonomika ta Suspilstvo*, 41. DOI: 10.32782/2524-0072/2022-41-14. [In Ukrainian]. [Зарубіна А., Сіра Е., Демчук Л. Особливості туризму в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. Вип. 41].

СІЛЬСЬКИЙ ТУРИЗМ ЧЕРКАЩИНИ: КОМУНІКАЦІЯ, ПАРТНЕРСТВО ТА КЛАСТЕРНА СПІВПРАЦЯ***Наталія ДОВГАНЬ, Інна ТАРАБАРОВА***Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна***nataliia_koroma@knu.ua***Анотація:**

У статті досліджено стан розвитку сільського туризму в Черкаському регіоні та можливу диверсифікацію сільської економіки шляхом аналізу комунікації, партнерства та кластерної співпраці між підприємцями, місцевою владою, громадою та освітянами. Теоретичний блок дослідження спрямований на вивчення понять «добробут», «сільська місцевість», «сільське життя», «неосільський житель», «комунікація», «мережеві зв'язки», «партнерство» та «кластер». Було виявлено сутність та зміст основних понять, а також встановлено зв'язок понять «добробут» і «диверсифікація», «комунікація» і «партнерство», «неосільський житель» та «цінності сільського життя». Прикладний блок базується на результатах проведеного хакатону «Диверсифікація сільської економіки через мережу громадських консультаційних центрів туризму» для активних та зацікавлених представників Черкащини. Встановлено, що взаємне розуміння, комунікація та підтримка, спільна робота та навчання – це саме та модель партнерства, яка вирішує проблему мережевих зв'язків, що в свою чергу приведе до диверсифікації доходів, а так і підвищенню добробуту в сільській місцевості, та може стати основою кластерної співпраці, що дозволить раціонально використовувати потенціал місцевих підприємців для створення ними високоякісної туристичної послуги та продукту. Отримані висновки можуть бути основою формування подальших стратегій щодо диверсифікації в регіоні сільської економіки орієнтованої на туризм.

Ключові слова: туризм, сільська економіка, неосільський житель, комунікація, партнерство, кластер.

RURAL TOURISM IN THE CHERKASY REGION: COMMUNICATION, PARTNERSHIP AND CLUSTER COOPERATION***Nataliia DOVHAN, Inna TARABAROVA***Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine***nataliia_koroma@knu.ua***Abstract:**

The article examines rural tourism development in the Cherkasy region and the possible diversification of the rural economy by analysing communication, partnership and cluster cooperation between entrepreneurs, local authorities, the community and educators. The theoretical block of the study is aimed at studying the concepts of "well-being", "rural area", "rural life", "neo-rural entrepreneurs", "communication", "network connections", "partnership" and "cluster". The essence and content of the main concepts were revealed, as well as the connection between the concepts of "welfare" and "diversification", "communication" and "partnership", "neo-rural entrepreneurs" and "values of rural life" was established. The application block is based on the results of the hackathon "Diversification of rural economy through a network of public consultation centers of tourism" for active and interested representatives of Cherkasy region. It has been established that mutual understanding, communication and support, joint work and learning are exactly the model of partnership that solves the problem of network connections, which in turn will lead to diversification of incomes, as well as increased well-being in rural areas, and can become the basis of cluster cooperation, which will allow rational use of the potential of local entrepreneurs to create a high-quality tourist service and product. A four-way partnership with the participation of entrepreneurs, the local community, local authorities and educators is precisely the combination of forces and resources that goes beyond the scope of ordinary business exchange and allows us to realize common goals and achieve success. The obtained conclusions can be the basis for further strategies regarding the diversification of the tourism-oriented rural economy in the region.

Key words: tourism, rural economy, neo-rural entrepreneurs, communication, partnership, cluster.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2024.91.64-72>

UDC: 911.3

Постановка проблеми. «Добробут», з яким тісно пов'язані терміни «бідність», «неблагополуччя», «якість життя» або «соціальна інтеграція/відчуження», є внутрішньо суб'єктивною та гнучкою концепцією. Відповідні показники та здатність встановлювати просторові моделі добробуту є фундаментальними передумовами для ефективної політики розвитку сільських територій, оскільки вони висвітлюють проблеми, які необхідно вирішити, визначають цільові групи або території та сприяють моніторингу впливу місцевої політики.

Існує чимало індикаторів і типологій добробуту сільської місцевості, та в своїй більшості вони стосуються економічних аспектів сільського життя і дають дуже мало змінних, що вказують на соціальні аспекти, такі як *згуртованість громади чи особиста цінність «сільського життя»*. Останні, набули особливого значення в українському суспільстві, що пов'язано зі зміною ролі і можливостей малих територій, які вони отримали з реалізацією адміністративної реформ 2015-2020 рр. В останні десятиліття сільські території України відчували зменшення значення сільського господарства в загальній економіці, зменшення кількості фермерів, зменшення доходів, більшу структурну складність зайнятості та наслідки трансформацій. Тому передача значних повноважень та бюджетів від державних органів до органів місцевого самоврядування шляхом наділення органів місцевого самоврядування повноваженнями та ресурсами, в тому числі фінансовими (бюджетна децентралізація) дозволило органам місцевої влади будувати і реалізовувати власну стратегію виходячи і інтересів та ресурсів території.

Високий рівень соціальної включеності в місцеві сільські громади, є важливим фактором досягнення цілей. Але приклади розуміння *згуртованості громади* в громаді не є поширеним явищем сьогодні. Натомість спостерігається зміна сучасного сприйняття сільської місцевості та *цінностей «сільського життя»* так званими «неосільськими» жителями та підприємцями (англ. neo-rural entrepreneurs) (Bakas et al., 2018). Міські жителі, які активно почали заселяти сільські простори, стають відомими як «неосільські» (Rivera Escibano et al., 2007). У результаті погляди на «сільську місцевість» стають більш диференційованими.

Отримавши ресурси, важелі впливу, державну підтримку на рівні загальної стратегії, для жителів малих територій чи не найбільшим викликом стала *комунікація*, яка є найкращим інструментом формування якраз згуртованої громади. Саме неосільські жителі можуть згуртувати сільську громаду, налагодити комунікацію з міською владою, місцевим бізнесом та між собою. Різні форми зв'язку між зацікавленими суб'єктами, які демонструють характеристики міцних мережових зв'язків, можливі через дуже різні цілі та інтереси. І вони можуть бути встановлені як між комерційними, так і між некомерційними суб'єктами.

Однією з найвідоміших і поширених форм мережових зв'язків є *кластери*. Їх спільною рисою є регіональна мережа зв'язків. Особливістю регіональних мережових зв'язків є географічна спрямованість і обмеженість. Малі, середні та великі бізнеси об'єднані в регіональні мережі отримують спільний доступ до ресурсів і можливостей у певній сфері діяльності.

Формулювання цілей статті. Оскільки комунікація є важливою умовою успішного партнерства, дослідження об'єднало два підходи: погляд на розвиток малих (сільських) територій шляхом покращення комунікації та формування мережових зв'язків всередині громади і погляд на розвиток через розбудову системи партнерства, яка нарешті приведе до організованого кластерного співробітництва. Мета дослідження, а саме, продемонструвати важливість налагодження комунікації між ключовими учасниками як важливого етапу диверсифікації економіки в регіоні та переходу до кластерного співробітництва, була реалізована шляхом соціологічного дослідження, що було проведене у вигляді хакатону в рамках проєкту «Диверсифікація сільської економіки через мережу громадських консультаційних центрів туризму».

Теоретичні основи дослідження. Одне з найперших теоретичних обґрунтувань виробничих кластерів здійснене в роботах Майкла Портера. У своїй праці «Конкурентні переваги країн» (1990) (Porter, 1990) Портер висвітлює ступінь, рівень і стимулювання міжсуб'єктних зв'язків як важливий елемент досягнення конкурентної переваги економік окремих країн. У своїх пізніших роботах Портер висвітлює регіональні кластери як форму формально пов'язаних компаній, які об'єднуються та працюють разом, водночас конкуруючи одна з одною (Porter, 1998). Як спеціалізовані постачальники, так і компанії з певних галузей, споріднені установи (агентства) залучаються до мереж з метою формування конкурентних переваг, які важко відтворити та є унікальними у своїй відповідній сфері діяльності. Такий алгоритм може працювати на різних географічних рівнях.

Окремі автори по-різному визначають термін «кластер». З різних визначень можна знайти такі спільні риси кластерів (INNO Germany AG, 2010):

- географічна концентрація компаній, які взаємопов'язані (Porter, 1998) через те, що вони є частиною однієї галузі чи ланцюжка постачання, спільними ресурсами чи ринком, схожою філософією, стикаються з подібними можливостями та викликами;

- критична маса (Andersson et al., 2004) акторів, ресурсів, компетенцій (в абсолютному вираженні – по відношенню до конкурентів кластеру в інших регіонах – але також по відношенню до інших кандидатів на кластер у відповідному регіоні) для того, щоб підтримувати взаємодію між акторами кластеру в довгостроковій перспективі та залучати нових учасників;

• наявна взаємодія та співпраця компаній (European Commission, 2008). «Вони несуть помітні риси як конкуренції, так і співпраці» (Andersson et al., 2004).

Відомий дослідник кластерів викладач Інституту стратегії та конкурентоспроможності Гарвардської бізнес-школи Майкла Е. Портера Крістіан Кетелс виділяє такі чотири ключові фактори:

- географічна близькість (регіональна), що уможливорює логічне групування компаній та інтеграцію їх ресурсів;
- «критична кількість» учасників кластеру;
- взаємодія (доповнюваність контенту) між учасниками кластеру щодо використання технологій або сегментів ринку;
- бажання членів кластеру співпрацювати (Ketels, 2011; Porter & Ketels, 2009).

Грунтуючись на цих дослідженнях, ми можемо зробити висновок, що існують додаткові фактори успіху, крім чотирьох вищезгаданих. Їх можна розділити за допомогою аналізу вмісту на внутрішні та зовнішні фактори успіху (Brigita Gajšek & Jure Kovač, 2016).

Для зовнішніх факторів характерно, що управління кластером на них не впливає. Зовнішніми факторами успіху є:

- інституційні стимули,
- рівень розвитку інфраструктури,
- наявність кваліфікованого персоналу,
- рівень розвитку ринку,
- змагання,
- попит тощо.

На відміну від зовнішніх факторів успіху, внутрішні фактори схильні до впливу кластерного менеджменту. Внутрішніми факторами успіху є:

- розробка спільного бачення та стратегії,
- визначення спільних сфер діяльності,
- проектування організації та загальної організаційної культури,
- створення спільної інформаційної інфраструктури тощо.

Значна кількість досліджень вказують на те, що встановлення високого ступеня довіри між членами кластеру є передумовою для побудови всіх згаданих факторів (Lorleberg et al., 2010). Незалежно від того, наскільки ефективною може бути стратегія чи інфраструктура, відсутність довіри ставить під питання успішне функціонування кластерів. Тому комунікація та формування мережі внутрішніх зв'язків є найпершою умовою успіху кластера.

Кластери надають загальні переваги суб'єктам господарювання у зв'язку з вхідними ресурсами ланцюжка створення вартості або аспектами виробничих процесів, такими як *колективне навчання та використання ресурсів*. У той час як наявність природних ресурсів має вирішальне значення для регіонального розвитку, здатність створювати додаткову вартість у кластерах таким чином, щоб досягти кращих результатів на міжнародних ринках, є ще більш важливою. Отже конкурентоспроможні кластери допомагають містам, регіонам і країнам протистояти соціально-економічним

викликам. Тому вони є складовою територіальної конкурентоспроможності.

Політикою сільського розвитку в Україні, основи якої закладені у статтях 403, 404 глави 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» розділу V «Економічне та галузеве співробітництво» Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, передбачається співробітництво між сторонами, зокрема шляхом поступового зближення політики та законодавства та охоплення при цьому таких сфер: а) сприяння взаємному розумінню політик у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій; б) обмін знаннями та найкращими практиками щодо політики розвитку сільських територій з метою сприяння економічному добробуту сільських громад; с) поширення знань шляхом проведення навчальних та інформаційних заходів; д) сприяння інноваціям шляхом проведення досліджень та просування системи дорадництва до сільськогосподарських виробників; ф) обмін найкращими практиками щодо механізмів підтримки політики у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій (Сільський розвиток, 2024).

Як вже акцентувалося вище, лише після формування стабільної комунікаційної мережі можна розраховувати на ефект в економічній сфері.

Українське село за останні десятиріччя зазнало чимало трансформацій, і часто ці перетворення були не про розбудову, зростання і успішні практики, що дуже зневірило населення у власному потенціалі і потенціалі території та призвело до соціальної ізоляції. ««Традиційні» сільські жителі часто можуть відчувати, що вони втрачають свою ідентичність та/або маргіналізуються в національних процесах прийняття рішень, які сприймаються як все більш орієнтовані на місто та на національному чи наднаціональному рівні. Соціальна ізоляція, як правило, використовується як скорочений ярлик для того, що може статися, коли окремі особи або території страждають від сукупності пов'язаних проблем, таких як безробіття, низькі навички, низький дохід, погане житло, висока злочинність, погане здоров'я та розпад сім'ї. Соціальне відчуження має сильну присутність у сільській місцевості» (Roberts & Hall, 2001).

Характеристики соціального відторгнення в сільській місцевості часто мають важливі відмінності порівняно з ситуацією в містах:

1. Соціально ізольовані домогосподарства в сільській місцевості, як правило, географічно розкидані. Навпаки, в містах соціальне відчуження часто присутнє в багатолюдних житлових масивах.

2. Прояви соціального відчуження відрізняються; наприклад, проблеми з житлом у сільській місцевості можуть бути пов'язані більше з його доступністю, ніж з якістю, а проблеми зайнятості в сільській місцевості можуть бути пов'язані більше з низькою оплатою праці та сезонністю, ніж з безробіттям.

3. Відстань, ізоляція та поганий доступ до роботи, послуг та інших можливостей ускладнюють проблеми сільського населення.

4. Більш традиційні погляди на самозабезпечення в сільській місцевості можуть призвести до соціального відчуження, яке залишиться незадекларованим або непоміченим, оскільки сільські громади також можуть розглядатися іншими як більш самодостатні та взаємопідтримувані, з меншою потребою у зовнішній підтримці.

Політика, спрямована на боротьбу з соціальною ізоляцією сільського жителя, повинна враховувати ці різні обставини. Шляхи вдосконалення політики протидії та вирішення проблеми соціального відчуження в сільській місцевості можуть включати, наприклад, (1) врахування особливостей організації життя у сільській місцевості та проблем соціального відчуження там при формуванні політики регіону в цілому; (2) розробку показників, більш чутливих до сільських умов з прозорим акцентом на вагомість сільських проблем; (3) підтримку інвестицій у розвиток потенціалу громад у сільській місцевості; і (4) впровадження стандартів доступу до ключових послуг.

На початку ми вже зауважили вирішальне значення природних ресурсів для регіонального розвитку, оскільки вони здатні створювати додаткову вартість у кластерах таким чином, щоб досягти кращих результатів на міжнародних ринках. Зокрема, успішне використання туристичних ресурсів, включаючи природний ландшафт, а також історичних та культурних ресурсів можливе за умови належного управління ними, їх підтримки та інвестицій у їх збереження та примноження. Сталий розвиток туристичної галузі вважається надзвичайно важливим для розвитку міських та сільських територій. Раціональне використання природних та історико-культурних ресурсів у контексті цілей сталого розвитку суспільства, формує наукову основу для подолання конфліктів між збереженням ресурсів та їх використанням людиною, сприяючи супутньому економічному розвитку та екологічній цілісності. Раціональне управління ресурсами є чи не найголовнішою умовою для функціонування будь-яких складних територіальних систем різного рівня, зокрема й рівня об'єднаних територіальних громад (ОТГ). З огляду на це, застосування кластерного підходу до розвитку рекреації і туризму в територіальних громадах України може бути надзвичайно дієвим та ефективним інструментом організації та управління ресурсами і процесами. Успішне функціонування територіально-рекреаційної системи та формування на її основі рекреаційно-туристичного кластеру дає змогу ефективно використовувати природні та антропогенні рекреаційні ресурси, історичну та культурну спадщину і значно посилити вплив сфери рекреації і туризму на економічний розвиток регіону. Включення їх до кластерної моделі організації виробництва та просування на ринку товарів і послуг сприятиме вирішенню ряду економічних проблем регіону та громади, диверсифікації виробництва продукції та послуг, підвищенню їх конкурентоспроможності. Саме туризм, як галузь з великим комунікативним потенціалом, через

формування *сталого мережі внутрішніх зв'язків* може бути дуже дієвим каталізатором формування такої форми співробітництва та кооперації суб'єктів малого і середнього підприємництва. Співпраця та партнерство суб'єктів підприємницької діяльності і регіональних органів можуть бути посилені і закріплені. Роль туризму в інтегрованому розвитку сільської місцевості є фундаментально економічною роллю. *«Майже для всіх країн економічне значення туризму було рушійною силою заохочення його розвитку»* (Burns, Holden, 1995). Питання про те, як розвиток туризму та відпочинку можна інтегрувати в ширше планування розвитку сільської місцевості, має вирішальне значення як для успіху бізнесу, так і для регіонів і громад, у яких вони працюють.

Ступінь, до якого розвиток рекреації та туризму на території може сприяти пом'якшенню соціальної відчуженості та ізоляції, буде різним залежно від конкретних обставин сільської місцевості. У сфері туризму загалом загально визнано, що «екзогенні цінності можуть суттєво впливати на соціальний характер територій призначення» (Roberts & Hall, 2001). Сільська місцевість, як місце для споживання, може просто забезпечити зручне середовище для розваг, незалежно від її внутрішніх якостей. Важливо визнати, що «сільський туризм» – це не явище малого масштабу. Вимоги та ймовірні наслідки розвитку туризму повинні бути відкрито визнані в процесі прийняття рішень щодо прийнятних меж можливих змін. Простота цього твердження, однак, не означає, що в процесі обов'язково буде досягнуто гармонії. Конфлікт є невід'ємною характеристикою розвитку.

На думку Юрія Зінька, старшого викладача кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка, озвученій на круглому столі у травні 2023 року, на сьогодні сільський туризм в Україні у його «чистому» вигляді складається з відносно невеликої кількості ринків скромного розміру. Різноманітні (і іноді суперечливі) уявлення звичайних людей про сільську місцевість значно ускладнює управління нею. Але вміле використання маркетингу, освіти та інтерпретаційних матеріалів може дозволити спільні, хоча й різні, форми споживання.

Сталий розвиток з його вимогами до цілісності та справедливості, а також довгостроковою спрямованістю може обмежити потенціал для економічного розвитку, який часто має короткостроковий і радше галузевий підхід. Місцеві потреби та стимули для економічного зростання, по суті, несумісні з цілями сталого розвитку. Тому потрібно говорити про необхідність розвитку *туризму як частини регіонального розвитку*. Але планування та координація, необхідні для досягнення цієї мети, навряд чи виникнуть з низових ініціатив. Досягнення цілей в процесі розвитку туризму має реалізовуватися з мінімальними негативними наслідками для сільської території та з врахуванням фізичної, соціальної, культурної та психологічної здатності населення. *«Непросте поєднання нових і традиційних форм туризму та відпочинку ставить під сумнів їхню стійкість у мінливому сільському*

середовищі. Однією з головних цілей дослідження туризму та рекреації в сільській місцевості має бути визначення нових рамок для застосування принципів стійкості та довгострокової економічної життєздатності туризму. Тільки таким чином сільський туризм може реалізувати свій давно розхвалений економічний потенціал як ефективного інструменту розвитку сільської місцевості» (Butler & Hall, 1998).

Методика дослідження. Прикладом важливості налагодження комунікації, розбудови мережевої співпраці в регіоні, обміну досвідом та прикладами успіху, є проєкт «Диверсифікація сільської економіки через мережу громадських консультаційних центрів туризму», що був розпочатий у червні 2023 року. Організаторами виступили Талліннський університет, Естонська асоціація сільського туризму та Естонський центр міжнародного розвитку спільно з ГО «Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні». До реалізації цього проєкту залучені Запорізька, Дніпропетровська, Харківська, Сумська, Житомирська, Черкаська та Київська області: місцеві підприємці, представники громад та місцевої влади, освітяни і науковці (як правило ЗВО).

Відповідно до плану охоплення, участь у проєкті беруть університети (освітня та науковці), українські туристичні компанії та організації (місцеві підприємства), громадські організації, представники держави та місцевого самоврядування, бізнес-організації, банки, ЗМІ (радіо, телебачення, друковані ЗМІ) і соціальні медіа.

Метою проєкту є розробка концепції мережі громадських туристично-консультаційних центрів на базі членів ГО «Спілка сільського зеленого туризму України» з урахуванням кращих практик диверсифікації сільського життя з Європейського Союзу. Допомога та експертна оцінка у визначенні потреб, проблем, викликів та шляхів диверсифікації сільської економіки через туризм є головним фокусом. Учасники організованих зустрічей у форматі хакатонів у кожній області складали *карти потреб, проблем і можливих рішень, які стосуються саме їх регіону*. На хакатонах була використана тренінгова форма роботи (мозкові штурми та формування плакатів-карт потреб, проблем та рішень).

14 грудня 2023 р. на Черкащині, в Національному природному парку «Холодний Яр» в Музейно-етнографічному комплексі «Дикий Хутір», що на хуторі Буда, було проведено черговий, останній в рамках проєкту, хакатон «Диверсифікація сільської економіки через мережу громадських консультаційних центрів туризму», який був покликаний сприяти диверсифікації сільської економіки та популяризації сільського туризму у громадах і пошуку нових організаційних форм консолідації громадських, наукових і підприємницьких ініціатив, які спрямовані на забезпечення економічного зростання у повоєнний час. Оскільки важливою умовою проведення даного заходу була участь науковців та освітян, для організації хакатону в Черкаській області був залучений Київський національний

університет імені Тараса Шевченка, а саме автори даного дослідження. Роль Університету полягала в організації проведення хакатону, розробці програми заходу, модеруванні та підготовці звіту, як частини загального звіту за проєктом.

Диверсифікація сільської економіки в Черкаській області може мати значний потенціал для розвитку туристичного сектору в цьому регіоні. Створення мережі громадських консультаційних центрів туризму дозволить забезпечити доступ до інформації про туристичні об'єкти та послуги в регіоні. Ці центри можуть надавати інформацію про пам'ятки, туристичні маршрути, маршрути для пішохідних та велосипедних прогулянок екскурсії, сільські зелені садиби, місцеві події (ярмарки, фестивалі, майстер-класи), традиції та культуру регіону, а також допомагати з організацією туристичних програм і послуг.

Чигиринщина має не лише потужний культурно-історичний спадок, сьогодні тут можна відвідати ферми та зупинитися в сільській садибі, де туристи мають змогу придбати свіжі органічні продукти та навіть взяти участь у майстер-класах. Найвідомішими гостьовими закладами є «Дикий Хутір», «У пані Олі», «Дві сестри», «Медова Садиба» (сон на вуликах), «Перший кордон», «Зерноленд», «У “Топала”, «У пані Тані».

Результати дослідження. Розвиток туризму в регіоні розпочався за ініціативи однієї людини – Лесі Островської – ідейної натхненниці та головного комунікатора. Сьогодні вона є головою ГО «Туристичний рух Чигиринщини». Історичний край в Черкаській області Чигиринщина – це «мальовничий край з реліктовими лісами, широким плесом Дніпра і кожен куточок землі тут дихає енергетикою свободи і боротьби за Україну. Це – батьківщина Богдана Хмельницького, Максима Залізняка і нескореної Холодноярської Республіки» (ГО «Туристичний рух Чигиринщини»). На переконання пані Лесі, «сільський туризм Черкащини – це чудова можливість побачити та відчути життя села, насолодитися природою та познайомитися з українською культурою і традиціями». Леся Островська – приклад ролі неосільського жителя – місцевого лідера, який і є тим мотиватором, який розуміє, що успіх можливий лише в об'єднанні ресурсів, підтримці, комунікації та партнерстві.

Досягнувши певного рівня партнерства, учасники хакатону в Черкаській області були дуже свідомі щодо важливості його проведення та вмотивовані прийняти в ньому участь. Вони були відкриті до комунікації, обміну досвідом та пошуку рішень задля розвитку регіону в цілому, не лише свого малого бізнесу.

Для того, аби більш чітко зрозуміти, які ресурси має в своєму розпорядженні Черкащина, було використано тренінгову вправу «Co-creation сесія з формування Карти потреб», де кожна з 6 команд учасників виділила **головні види ресурсів** у п'яти категоріях: 1) освітні та інституційні, 2) фінансові та капітальні, 3) бізнесові, 4) маркетингові, 5) інші (рекреаційні ресурси).

До першої категорії більшість учасників в контексті співпраці з НПП «Холодний Яр» та Музейно-етнографічним комплексом «Дикий хутір» віднесли навчальні програми, спільні для кількох громад; обмін досвідом між суб'єктами господарської діяльності; спільні дослідження для створення нових можливостей та туристичних продуктів; туристичну спільноту; підготовку кадрів та туристичного продукту за підтримки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Також не менш важливими ресурсами, які були зазначені, є музеї та заповідники. На думку учасників, Чигиринська та Медведівська територіальні громади відіграють значну роль у *диверсифікації сільської економіки регіону*.

Фінансовими та капітальними ресурсами сільського туризму було визначено залучення інвестицій, грантові програми та міжнародне фінансування, конкурси, бюджетування місцевими органами самоврядування, благодійні внески (донати) туристів-меценатів, допомога діаспори та власний грошовий капітал учасників сільського туризму. Місцеві підприємці та організації можуть брати участь у конкурсах та програмах, що фінансуються державою, місцевими органами влади або неприбутковими організаціями. Це, приміром, є конкурси на отримання фінансової підтримки, на розвиток інноваційних проєктів, на підтримку молодих підприємців тощо. Учасники сільського туризму завдяки співпраці можуть активно шукати грантові програми та інвестиційні проєкти, які спрямовані на розвиток сільського господарства, туризму, розвиток інфраструктури та інші галузі. Прикладом є фінансування для розширення фермерських господарств, побудови нових туристичних об'єктів та реконструкція вже існуючих тощо.

Серед бізнесових ресурсів регіону було названо кластерну роботу громад, бізнес-стратегії, логістичну мережу, готельно-ресторанні комплекси (садиби), розвинене в регіоні вівчарство, фестивалі сиру, контактний зоопарк, бджільництво (с. Буда), торговельну мережу еко-продуктів.

Маркетинговими ресурсами було визначено їх цільову аудиторію, рекламу і промоцію, онлайн присутність (інтернет-торгівля місцевою продукцією) та доступність (соцмережі, власний сайт, Google Map, Booking та ін.). Також серед переліченого цікавим маркетинговим ресурсом було названо партнерство та спонсорство, фестивалі, ярмарки, змагання та люди-бренди.

Рекреаційні ресурси, а саме проблема їх збереження і захисту, також відіграють важливу роль у *диверсифікації сільської економіки*. Учасниками було названо історію, культові споруди, ремесла, крафтові виробництва, гастрономічний спадок як частину історико-культурної спадщини регіону; флору і фауну, особливості рельєфу, водні об'єкти (які дозволяють розвивати екстремальний туризм) як частину природних ресурсів, а також ресурси для розвитку екологічного, лікувального та оздоровчого туризму.

Задля **визначення потреб** учасників в контексті диверсифікації сільської економіки було запропоновано розділити їх на 5 груп: 1) освітні потреби, 2) фізичні та психоемоційні, 3)ресурсні, 4) бізнесові, 5) інвестиційні, фінансові та маркетингові потреби.

Найбільшими освітніми потребами було названо: навчання з основ менеджменту і підприємництва, екологічну освіту, комунікаційні технології для різних вікових груп, підготовку екскурсоводів, розробку туристичних маршрутів, підготовку кадрів для сфери туризму, підвищення кваліфікації та отримання європейського досвіду. Останній фактор є одним із ключових напрямків розвитку освіти в сфері сільського туризму, що в свою чергу передбачає активну участь у міжнародних проєктах, навчання та стажування за кордоном, що сприяє обміну знаннями та впровадженню найкращих практик для підвищення якості освіти.

У плані диверсифікації сільської економіки на Черкащині, учасники наголосили на необхідності задоволення фізичних та психоемоційних потреб, таких як забезпечення кваліфікованої психологічної підтримки (у випадку невдач), особистісному розвитку, соціальному захисті, безпеці праці та створенні комфортних умов як для праці, так і для життя. Інтеграція цих факторів у розвиток сільської економіки, сільського туризму та інших галузей на Чигиринщині, що в свою чергу забезпечить створення сприятливого середовища, в якому *працівники (учасники сільського туризму)* зможуть реалізувати свій потенціал, бути захищеними та задоволеними. Це безсумнівно сприятиме збільшенню ефективності та стійкості розвитку громад в цілому.

У реалізації амбітних проєктів та досягненні високих стандартів, велике значення мають різноманітні ресурсні потреби, що включають фінансові, земельні, технічні, інформаційні та людські, а також логістику та інфраструктурні ресурси (мережа доріг, конференц-зали для спільних заходів, мережа крамничок з еко-продукцією, маркування маршрутів, туалети, тощо).

Фінансові потреби є невід'ємною складовою успішного розвитку сільської економіки регіону. Вони виступають як джерелом фінансування, що забезпечує реалізацію проєктів та забезпечує сталість діяльності. Учасники хакатону акцентували увагу у потребі отримувати безвідсоткові кредити як стартовий капітал для розвитку власної справи – побудови сільських садиб, ферм та готелів.

Найбільшими бізнесовими потребами учасники хакатону визначили такі: допомога в розробці бізнес-плану, аналізі ринку, розробці маркетингових стратегій, фінансовому плануванні, залученні інвесторів, менеджменті розважальних заходів та співпраці з громадою та місцевою владою.

Також у розвитку сільської економіки та туризму, виникають організаційні потреби, що вимагають об'єднання інвестиційних, фінансових та маркетингових зусиль. До них учасники віднесли допомогу в написанні грантових проєктів, просуванні послуг та продукції місцевого виробника та

створенні реабілітаційних центрів. Через вторгнення росії в Україну багато цивільних та військових зазнали фізичних та психологічних травм. Ці центри нададуть необхідну підтримку та послуги людям, що потребують фізичної та психологічної реабілітації. Вони стануть місцем зцілення та нових можливостей. Чутливість до мінливого характеру запитів від туристів та адекватна оцінка своїх інфраструктурних, трудових та рекреаційних ресурсів, допомагає суб'єктам господарювання відчувати та реагувати на потреби ринку. Даний вузькоспеціалізований запит від учасників хакатону щодо організаційної допомоги у створенні реабілітаційних центрів пояснюється усвідомленням учасниками реальних потреб сьогоденішнього українського туриста на тлі розвертання повномасштабної війни в країні.

У сільських районах регіону зустрічається **ряд проблем**, що виникають в контексті диверсифікації сільської економіки. Зокрема, інфраструктурні проблеми стають стримуючими чинниками розвитку. Серед цих проблем особливо важливими на думку учасників є об'єкти дорожньо-транспортної інфраструктури, об'єкти електроенергетики, готельно-ресторанні, об'єкти культури та освіти, а також проблеми з водопостачанням, зрошенням. *До них учасники віднесли і створення нових дестинацій.*

Дорожньо-транспортна інфраструктура є основою для забезпечення зручного доступу до сільських районів. Прокладання якісних доріг, мостів та інших транспортних розв'язок сприяє зменшенню віддаленості та поліпшенню логістики, що сприяє розширенню ринків збуту та розвитку туризму. Енергетична інфраструктура в сільських районах є важливою для забезпечення електроенергії та інших форм енергії для сільськогосподарських підприємств, закладів розміщення та побутових потреб. Обмеженість готельно-ресторанної інфраструктури в сільських районах регіону ускладнює розвиток сільського туризму та привабливість регіону для відвідувачів. Інвестиції в готелі, ресторани та інші об'єкти гостинності можуть сприяти створенню нових можливостей для розвитку сільської економіки та туризму та підвищення якості обслуговування.

Серед інституційних проблем найбільшою на думку учасників є вкрай невизначена законодавча база, сповнена суперечностей, а також бюрократичні проблеми, фіскальна політика, земельна політика, власні права, науково-дослідна робота та низька державна підтримка, що значно ускладнює життя громадян та гальмує розвиток сільських територій.

Висновки. Учасники хакатону в Черкаській області чітко означили важливість налагодження комунікації між ключовими учасниками як важливого етапу переходу до кластерного співробітництва. Кожен з них у своєму виступі говорив про відсутність сформованої мережі зв'язків між ними. І визнали недостатність наявних комунікативних навичок, які б посилили позицію та роль кожного у вибудовуванні загальної стратегії розвитку в сфері туризму. Поодинокі успішні практики не роблять регіон туристичним. Кожен діє не системно, подекуди хаотично, в межах свого досвіду та можливостей. Цей

захід став можливістю продемонструвати результати комунікації та партнерства (коли на початку здавалося б різні учасники, ставали партнерами наприкінці, працюючи увесь день в своїй групі над спільною стратегією). Сам проєкт передбачає створення мережі громадських консультаційних центрів туризму. Але насправді реалізовує набагато ширшу місію: на прикладі одного дня інтенсивного та продуктивного спілкування, учасники отримали мотивацію і розуміння, що диверсифікація сільської економіки, кластерна співпраця, про яку вони не раз чули, починається з комунікації та партнерства. Їх зацікавленість до заходу вже є викликом для них, а участь – першим кроком на шляху формування мережі зв'язків, а так і диверсифікації своєї діяльності та підвищення добробуту місцевого населення.

Аналіз результатів хакатону дозволив сформулювати такі висновки.

Правильне використання потенціалу місцевих підприємців і їх здатності створювати високоякісні туристичні послуги та продукти, які будуть задовольняти потреби як місцевих жителів, так і туристів шляхом ефективного маркетингу, реклами та залучення уваги громадськості, приведе до *диверсифікації доходів*, а так і спільного джерела доходів та забезпечить підтримку для місцевих підприємців.

Але низька державна підтримка, особливо фінансова, є гальмом для розвитку різних галузей таких як інфраструктура та соціальна сфера. У контексті диверсифікації сільської економіки, учасники вказали, що зіштовхуються з рядом економічних проблем, які ускладнюють процес розвитку. Головними з них стали недостатність капіталу (вільних коштів), залежність від одного напрямку діяльності, низька рентабельність відсутність стратегій розвитку, цільового використання коштів, бізнес-планування, комплексність вирішення проблем. Без чіткої визначеності цілей, планування та контролю, діяльність стає випадковою та непослідовною, адже ефективно управління та стратегічне мислення є ключовими чинниками для забезпечення стійкого розвитку сільської економіки та туризму в цілому. Коли учасники сільського туризму спеціалізуються лише на одному виді продукції, вони стають вразливими до змін на ринку та коливань в цінах. Диверсифікація діяльності може зменшити ризик і забезпечити більш стійкий дохід всіх учасників громади.

Диверсифікація сільської економіки вимагає комплексного підходу для вирішення проблем. Це означає врахування різноманітних факторів, таких як ринкові тенденції, доступ до ресурсів, технологічні інновації та управлінські стратегії. Важливо створити сприятливі умови для розвитку сільського господарства, такі як поліпшення доступу до безвідсоткових кредитів, на чому наголошували учасники хакатону, та фінансових ресурсів, отримання навичок фермерів та інших господарників у сфері управління та маркетингу. Низька підтримка науково-дослідницької діяльності та інновацій теж на думку учасників є важливою частиною

неуспіху: обмежуючи можливості вітчизняних вчених, гальмуються розвиток новаторських ідей та знижується конкурентоспроможність регіонів.

Серед кадрових та освітніх проблем найбільш вираженими є недостатність кваліфікованої робочої сили, неадекватна профільна освіта та підготовка, потреба в постійному навчанні та втрата робочої сили через міграцію. Адже розвиток нових напрямків у сільському господарстві потребує і спеціалізованої кваліфікованої робочої сили, яка має певні знання та навички для реалізації нових проєктів та технологій. Однак, відсутність такої робочої сили в регіоні перешкоджає розвитку нових напрямків та розробки проєктів.

Багато власників сільських садиб та інших учасників сільського туризму наразі не мають професійної освіти та підготовки, яка підготує їх до нових викликів і можливостей у сільському туризмі та в цілому розвитку сільської економіки. Відсутність спеціалізованої освіти ускладнює впровадження нових технологій та методів роботи один з одним. А значна частина сільського

населення, зокрема молоді, продовжує мігрувати до великих міст та за кордон в пошуках кращих умов праці та життя. Таке явище призводить до втрати кваліфікованої робочої сили в сільському господарстві та ускладнює процеси диверсифікації сільської економіки.

Хакатон, який посадив за один стіл активних представників бізнесу, влади, громади та освіти Черкащини, засвідчив важливість останніх. Таке чотиристороннє партнерство виходить за рамки звичайного бізнесового обміну. Взаємне розуміння та підтримка, спільна робота та навчання – *це саме та модель партнерства, яка вирішує проблему мережевих зв'язків та стає основою кластерної співпраці*. І без спеціального підготовки, учасники хакатону в Черкаській області, продемонстрували розуміння на інтуїтивному рівні, але звичайно і за рахунок набутого вже ними досвіду, важливості налагодження партнерських відносин. Партнерство підприємців, місцевої громади, місцевої влади та освітян – це поєднання сил і ресурсів для досягнення спільних цілей та успіху.

Список використаних джерел / References:

- Andersson, T., Schwaag Serger, S., Sörvik, J., & Wise Hansson, E. (2004). *The Cluster Policies Whitebook*. IKED – International Organisation for Knowledge Economy and Enterprise Development, Malmö, Sweden.
- Bakas, F. E., Duxbury, N., & Castro, T. (2018). Creative tourism: Catalysing artisan entrepreneur networks in rural Portugal. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 25(4), 731-752. DOI: 10.1108/IJEBR-03-2018-0177.
- Burns, P., & Holden, A. (1995). *Tourism, a New Perspective*. Prentice Hall, London.
- Butler, R., & Hall, C.M. (1998). Conclusion: the sustainability of tourism and recreation in rural areas. In Butler, R., Hall, C.M. and Jenkins, J.M. (Eds.), *Tourism and Recreation in Rural Areas* (pp. 249-258). John Wiley & Sons, Chichester.
- Cherep, A. V., & Venherska, N. S. (2022). *Diversification of European Rural Tourism Through Innovation and Creativity: Educational and Practical Guide*. Zaporizhzhia: Helvetika. [In Ukrainian]. [Череп А.В., Венгурська Н.С. Диверсифікація європейського сільського туризму через збалансованість та креативність: навчально-практичний посібник / за ред. А. В. Череп, Н. С. Венгурської. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика». 2022. 272 с.]
- European Commission (2008). *The concept of clusters and cluster policies and their role for competitiveness and innovation – Main statistical results and lessons learned*. Brussels: Commission Staff Working Document, SEC (2008) 2637.
- Gajšek, B., & Kovač, J. (2016). Key factors for the successful operation of clusters: the case for Slovenia. *Organizacija*, 49(2), 151-160. DOI: 10.1515/orga-2016-0011.
- INNO Germany AG (2010). *Clusters and Clustering Policy: A Guide for Regional and Local Policy Makers*. European Union.
- Ketels, C.H.M. (2011). Clusters and Competitiveness: Porter's Contribution. In Robert Huggins and Hiro Izushi (Eds.), *Competition, Competitive Advantage, and Clusters: The Ideas of Michael Porter* (pp. 173-192). Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199578030.003.0010.
- Lorleberg, W., Hensche, H.-U., Schleyer, A., & Wildraut, C. (2010). *Standortsicherung durch Clustermanagement und Netzwerkentwicklung - Eine Perspektive für die Agrarwirtschaft in NRW*. Soest: Fachhochschule Südwestfalen, Hochschule für Technik und Wirtschaft [In German]. [Securing locations through cluster management and network development - A perspective for the agricultural sector in North Rhine-Westphalia. Soest: South Westphalia University of Applied Sciences, University of Technology and Economics]
- Ministry of Agrarian Policy (February 9, 2024). Rural development. Retrieved from: <https://minagro.gov.ua/napryamki/rozvitok-silskih-teritorij> [In Ukrainian]. [Сільський розвиток, 09.02.2024. Міністерство аграрної політики. Режим доступу: <https://minagro.gov.ua/napryamki/rozvitok-silskih-teritorij>]
- NGO“TouristmovementofChygyrynregion”Retrievedfrom:<https://www.facebook.com/groups/834479533289941/> [In Ukrainian]. [ГО «Туристичний рух Чигиринщини»]
- Porter, M. E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: The Free Press.
- Porter, M. E. (1998). Cluster and the new economics of competition. *Harward Business Rewiew*, 6(76), 77-90.

Porter, M. E., & Ketels, C.H.M. (2009). Clusters and Industrial Districts - Common Roots, Different Perspectives. In G. Becattini, M. Bellandi, & L. De Propriis (Eds.), *The Handbook of Industrial Districts* (Chapter 14). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Rivera Escribano, M., & Mormont, M. (2007). Neo-rurality and the different meanings of the countryside. In *Les mondes ruraux à l'épreuve des sciences sociales - Dijon, 17-19 mai 2006* (pp. 33-45).

Roberts, L., & Hall, D. R. (2001). Rural Tourism and Recreation: Principles to Practice. CABI Pub., Wallingford, Oxon, UK. Pp. 24-52; 219-227.

ЗМІСТ

Наукові статті

Стафійчук В., Матвієнко В., Матвієнко Н.	Китайська концепція багатопольного світу та її загрози для України . .	6
Гудзеляк І.	Демографічний розвиток постконфліктних суспільств: досвід країн колишньої Югославії.	19
Корогода Н., Купач Т., Ковтонюк О.	Типізація зелених зон міста в оцінці культурних екосистемних послуг (на прикладі міста Києва).	29
Кононенко О., Дронова О.	Відчуття місця як чинник стійкості громади міста (дослідження на прикладі міста Славутич, Україна)	41
Пацюк В., Рейманн М., Казakov В.	Аналіз туристичної діяльності Дніпропетровщини в контексті розвитку туризму прифронтових регіонів..	52
Довгань Н., Тарабарова І.	Сільський туризм Черкащини: комунікація, партнерство та кластерна співпраця	64

CONTENTS

Scientific Papers

Stafichuk V., Matviienko V., Matviienko N.	The Chinese Concept of a Multipolar World and Its Threats to Ukraine.	6
Hudzelyak I.	Demographic Development of Post-Conflict Societies: The Experience of The Countries of the Former Yugoslavia.	19
Korohoda N., Kupach T., Kovtoniuk O.	Typification of Urban Green Spaces in the Assessment of Cultural Ecosystem Services (on the Example of Kyiv).	34
Kononenko O., Dronova O.	Sense of Place as a Factor of the Urban Community Resilience (The Case Study of the Slavutych City, Ukraine)	41
Patsiuk V., Reimann M., Kazakov V.	Analysis of Tourism Activity in the Dnipro Region in the Context of Tourism Development in Frontline Regions.	52
Dovhan N., Tarabarova I.	Rural Tourism in the Cherkasy Region: Communication, Partnership, and Cluster Cooperation.	64

Наукове видання

ЕКОНОМІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ
EKONOMICHNA TA SOTSIALNA GEOGRAFIYA

Випуск 91

Підписано до друку 17.06.2024 р.
Авт. друк. арк. 7,5. Обл.-вид. арк. 7,8. Наклад: 300 прим.

Надруковано Методичка.in.ua
02100, м. Київ, вул. Будівельників 32/2, оф. 2
тел.: +38 (044) 561-95-31, +38 (067) 506-57-55

Головний редактор: К. Мезенцев.

Відповідальний редактор-секретар: О. Гнатюк.

Верстка і художнє оформлення: О. Гнатюк, Т. Данилюк

До уваги авторів

Інформацію для авторів, зокрема, вимоги до оформлення та подання статей, процедуру розгляду публікацій, рекомендації для авторів та етичні зобов'язання можна переглянути на офіційному веб-сайті журналу: <http://bulletin-esgeograph.org.ua>

Автори опублікованих статей несуть відповідальність за оригінальність та авторську автентичність опублікованих творів, підбір і точність наведених фактів, цифр, цитат, географічних назв, власних імен людей, повноту і достовірність наведених матеріалів, посилань на літературні джерела та інших відомостей. Редакційна колегія журналу може не поділяти думку авторів. Прийняті до друку статті проходять, за необхідності, наукове та літературне редагування.